

ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Επίκ. Καθηγήτρια Παν/μίου Ιωαννίνων

mpapadim@cc.uoi.gr

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΟΝ ΤΕΛΕΙΟ ΡΗΤΟΡΑ ΤΟΥ ΚΙΚΕΡΩΝΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ *DE ORATORE*

Περίληψη: Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να παρουσιάσει την ιδιαιτερότητα της μορφής του τέλειου ρήτορα, όπως αυτή αναδεικνύεται μέσα στη ρητορική πραγματεία του Κικέρωνα *De Oratore*. Στην πραγματεία αυτήν ο Κικέρων έχει επιτελέσει έναν επιτυχή συγκερασμό της Αριστοτελικής και Ισοκρατικής θεωρίας στη Ρητορική, διανθίζοντάς τη με στοιχεία από άλλες πηγές (Ακαδημαϊκές, Στωϊκές, Περιπατητικές), από εγχειρίδια ρητορικής τέχνης, αλλά και από την Αρχαία Λατινική ρητορική παράδοση, ενώ παράλληλα ενσωματώνει πρακτικές που απορρέουν από τη Ρωμαϊκή πραγματικότητα αλλά και την προσωπική του εμπειρία και γνώση.

Στην πραγμάτευση, ακολουθώντας τις βασικές αρχές της Αρχαίας ρητορικής θεωρίας, αρχίζει με τις προϋποθέσεις της ρητορικής ικανότητας, όπου υιοθετεί το Ισοκρατικό τρίπτυχο: φυσική ικανότητα, παιδεία, εξάσκηση. Δίνει όμως ιδιαίτερη έμφαση στον παράγοντα της παιδείας απαιτώντας από τον ρήτορα ευρεία γνώση κάθε επιστήμης, αλλά και γνώση του δικαίου και των μηχανισμών της Ρωμαϊκής διοίκησης και δημόσιας ζωής.

Προχωρεί στην παρουσίαση του βασικού κορμού της ρητορικής θεωρίας, δηλαδή τις πέντε δραστηριότητες του ρήτορα: (1) *εῦρεσις*-*inventio*, (2) *τάξις*-*dispositio*, (3) *λέξις* (*ῥφος*)-*dictio* ή *elocutio*, (4) *μνήμη*-*memoria*, (5) *ὑπόκρισις*-*actio*. Ωστόσο, διαφοροποιούμενος από τους προκατόχους του, αντιλαμβάνεται τις πέντε δραστηριότητες ως πραγματικά διαδοχικά στάδια που οφείλει να διέλθει ο ρήτορας από τη σύνθεση μέχρι την εκφώνηση ενός λόγου. Επιπλέον, δίνει προτεραιότητα στην πλήρη κατανόηση της υπόθεσης, μία άποψη που ανάγεται στον Κάτωνα.

Πραγματευόμενος την *εῦρεσιν*-*inventio*, υιοθετεί τη θεωρία των τριών μέσων *πειθοῦς* του Αριστοτέλη: *λόγος*, *ἥθος*, *πάθος*, κάτω από τη δική του ορολογία *docere*, *conciliare*, *movere* αντίστοιχα. Ωστόσο, συζητώντας το πρώτο μέσον *πειθοῦς* (*λόγος*-*docere*), αν και ξεκινά από την Αριστοτελική διαίρεση σε *ἀτέχνους* και *ἐντέχνους πίστεις* (αποδεικτικά στοιχεία και λογική επιχειρηματολογία), στα αποδεικτικά στοιχεία, πέραν των όσων απαριθμεί ο Αριστοτέλης, προσθέτει στοιχεία από την τακτική των Ρωμαϊκών δικαστηρίων και της αγοράς (*forum*). Από το άλλο μέρος, στη λογική επιχειρηματολογία, αν και υιοθε-

τεί σε μεγάλη έκταση τους Αριστοτελικούς *κοινούς τόπους*, επιχειρεί μία διεύρυνση προς ένα περισσότερο αφηρημένο πλαίσιο, μία πρακτική που φαίνεται να προέρχεται από τη μαθητεία του στην Ακαδημία. Στα άλλα δύο μέσα *πειθοῦς*, αν και ακολουθεί τον Αριστοτέλη, όσον αφορά στο *ῥῆθος-conciliare*, διευρύνει την έννοιά του περιλαμβάνοντας την πρόκληση ευγενών συναισθημάτων και συμπάθειας στο ακροατήριο, ενώ, όσον αφορά στο *πάθος-movere*, περιορίζει την έννοιά του στην πρόκληση ισχυρών συναισθημάτων και τη χειραγώγηση του ακροατηρίου. Οι διαφοροποιήσεις αυτές φαίνεται να συνάδουν με τη Ρωμαϊκή πραγματικότητα και τις δικές του πρακτικές. Μέσα στο ίδιο πλαίσιο, επισημαίνει τα θετικά αποτελέσματα που έχει η χρήση του καλόγου-στου αστείου, μια πρακτική στην οποία ο ίδιος υπήρξε *απαράμιλλος*.

Πραγματευόμενος την *τάξιν-dispositio*, δίνει πλήθος κανόνων για την επιτυχή διευθέτηση του υλικού, που δεν είναι μόνον οι επιταγές της ρητορικής θεωρίας, αλλά διαφαίνεται ότι απορρέουν και από τη δική του εμπειρία.

Σχετικά με το *ῥφος* (*λέξις-elocutio*), υιοθετεί τις τέσσερις αρετές του ύφους σύμφωνα με τον Θεόφραστο: ορθότητα (*latinitas*), σαφήνεια (*claritas*), καλλιέπεια (*ornatus*), προσαρμοστικότητα-*πρέπον* (*aptum*). Για τις δύο πρώτες παραπέμπει στη βασική Ρωμαϊκή εκπαίδευση. Για την καλλιέπεια (*ornatus*), συνδυάζοντας τις απόψεις του Ισοκράτη, του Αριστοτέλη και του Θεοφράστου, αλλά και τις δικές του μεθόδους, συνιστά προσοχή και επιμέλεια (1) στην επιλογή του λεξιλογίου, (2) στην αρμονική συναρμογή των λέξεων σε περιοδική δομή και με κάποιο είδος ρυθμού και (3) στον καλλωπισμό του λόγου με τα *σχήματα λόγου*. Για το *πρέπον* (*aptum*), την ικανότητα του ρήτορα να προσαρμόζει τον λόγο του στις εκάστοτε συνθήκες, αν και ακολουθεί τις επιταγές της ρητορικής θεωρίας, διευρύνει την έννοια του *πρέποντος* σύμφωνα με τη διδασκαλία της Μέσης Στοάς. Ωστόσο, είναι αναμφισβήτητο ότι ο ίδιος υπήρξε αριστοτέχνης στην εφαρμογή της ιδιότητας αυτής.

Σχετικά με την απομνημόνευση του λόγου (*μνήμη-memoria*), ξεκινώντας από τις βασικές αρχές της μνημοτεχνικής που έθεσε ο Σιμωνίδης, υποδεικνύει μεθόδους για καλύτερη απομνημόνευση. Και για την *ὑπόκρισιν* (*actio*), δηλαδή την απαγγελία του λόγου, ενδεχομένως ακολουθεί απόψεις του Θεοφράστου σε συνδυασμό με δικές του απόψεις, υποδεικνύοντας πρακτικές που εφαρμόζουν οι ηθοποιοί στο θέατρο.

Πραγματευόμενος την τρίτη από τις προϋποθέσεις της ρητορικής ικανότητας, την εξάσκηση (*exercitatio*), υποδεικνύει πολλούς τρόπους μεθοδικής εξάσκησης, προσθέτει όμως δύο ακόμη στοιχεία: (1) τη μίμηση επιλεγμένων προτύπων, μια ιδέα που προέρχεται από τον Ισοκράτη και (2) τη μέθοδο επιχειρηματολογίας από τις αντίθετες πλευρές (*in utramque partem disserere*), που δίδαχτηκε κατά τη μαθητεία του στην Ακαδημία.

Ωστόσο, η ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στον ρήτορα κατά τη γενική αντίληψη και τη μορφή που αναδεικνύεται μέσα στο *De Oratore* είναι ότι ο τέλειος ρήτορας του Κικέρωνα είναι ταυτόχρονα και ο σωστός Ρωμαίος πολίτης και αξιωματούχος. Και μολονότι η ιδέα της ταύτισης ρήτορα και πολιτικού έχει την καταγωγή της στην Προσωκρατική Σκέψη και επαναπροσδιορίστηκε από τον Ισοκράτη, το ιδεώδες που προβάλλει ο Κικέρων είναι μια καθαρά Ρωμαϊκή αντίληψη με τον ίδιο να αποτελεί την ενσάρκωσή του.

Summary: The aim of the present paper is to illustrate the particular features of the ideal orator as these emerge from Cicero's rhetorical treatise *De Oratore*. In this treatise, Cicero has achieved a successful compromise of Aristotelian and Isocratic rhetorical theory, embellished with features from other sources (Academic, Stoic, Peripatetic), from rhetorical manuals, but also from earlier Latin rhetorical tradition, while at the same time he incorporates practices emanating from Roman reality and his personal experience and knowledge as well.

Dealing with his subject-matter and following the basic precepts of ancient rhetorical theory, he sets out with the requirements of rhetoric competence, whereupon he adopts the Isocratic triad: natural ability, education, practice. Yet he draws particular attention to the element of education claiming a wide liberal education on the part of the orator, as well as knowledge of the law and the mechanics of Roman administration and public life.

Cicero then introduces the conventional account of rhetorical theory, namely the five activities of the orator: (1) εὑρεσις-*inventio*, (2) τάξις-*dispositio*, (3) λέξις (ῥφος)-*dictio* or *elocutio*, (4) μνήμη-*memoria*, (5) ὑπόκρισις-*actio*. Nevertheless, deviating from his predecessors as he does, he conceives the five activities as real sequential stages that the orator should go through from the composition to the delivery of a speech. Likewise, he gives priority to the full understanding of each case, a notion that goes back to Cato.

Dealing with εὑρεσις-*inventio*, Cicero adopts the theory of the three means of persuasion (μέσα πειθοῦς) formulated by Aristotle: λόγος, ἥθος, πάθος, that is in his terminology *docere*, *conciliare*, *movere* respectfully. In discussing, however, the first μέσον πειθοῦς (λόγος-*docere*), although he starts with the Aristotelian distinction between ἄτεχνοι and ἔντεχνοι πίστεις (evidence and logical argumentation), Cicero adds in the proving evidence – apart from that enumerated by Aristotle – features from the policy of the Roman law courts and forum. In terms of logical argumentation, even though he adopts the Aristotelian *loci communes* for the most part, he attempts an amplification towards a rather abstract context, a practice which seems to originate in his learning in Academy.

For the remaining two μέσα πειθοῦς, although Cicero follows Aristotle, as far as ἤθος-*conciliare* is concerned, he amplifies its sense to the extent that he includes the appeal to noble sentiments and sympathy on the part of the audience, whereas for the πάθος-*movere* he restricts its sense in the appeal to strong feelings and the manipulation of the audience. These divergences seem to be in accord with Roman realities and Cicero's own experience. Within the same framework, he gives prominence to the effectiveness of the use of wit, a practice in which Cicero himself proved to have been unrivalled.

Treating τάξις-*dispositio*, he expounds a number of rules concerning the effective arrangement of the material, which not only consist in the precepts of rhetorical theory, but also – as it seems – have arisen from his own experience.

For ὕφος (λέξις)-*elocutio* Cicero follows Theophrastus' theory of four virtues of style: latinity or purity (*latinitas*), clarity (*claritas*), ornamentation (*ornatus*), appropriateness (*aptum*). For the former two he refers to the basic Roman education. For ornamentation (*ornatus*), by combining the views of Isocrates, Aristotle, and Theophrastus, as well as his own methods, he advises caution and diligence (1) in the choice of words, (2) in the harmonious combination of words in periodic structure and with a sort of rhythm, and (3) in the embellishment of the speech with figures of speech and of thought. For appropriateness (*aptum*), that is the orator's ability to differentiate levels of speech and style according to the particular circumstances, though he follows the rhetorical tradition, he amplifies its sense towards the conception of πρέπον as it was developed in the Middle Stoa. Yet it is indisputable that Cicero himself applied this feature with mastery.

Concerning memorizing of the speech (μνήμη-*memoria*), with the basic principles of memorizing postulated by Simonides as his starting-point, Cicero indicates methods for the best effect. And for ὑπόκρισις (*actio*), namely the delivery of the speech, he presumably follows Theophrastus' views alongside with his own, introducing comparisons from the theatre.

In terms of the third of the requirements for rhetorical competency, that is practice (*exercitatio*), he suggests a number of means of systematic practice, but also adds two more features: (1) the imitation of selected models, an idea attributable to Isocrates, and (2) the method of arguing an issue both “pro” and “contra” (*in utramque partem disserere*), which he was taught in his learning in Academy.

However, the essential difference between the orator according to the general conception and the figure that emerges from *De Oratore* is that for Cicero the ideal orator is simultaneously the ideal Roman politician and statesman. And although the idea of the identification of the orator with the politician has its origins back to

Pre-Socratic thought and was re-established by Isocrates, the ideal postulated by Cicero is an essentially Roman conception with Cicero himself having been its incarnation.

Το ερώτημα ποια στοιχεία συνθέτουν τη μορφή του τέλειου ρήτορα είναι ένα πολύ ευρύ θέμα που απασχολεί τον Κικέρωνα σχεδόν σε όλες τις ρητορικές πραγματείες του, ιδιαίτερα όμως είναι το θέμα της ρητορικής πραγματείας του *De Oratore*, που έγραψε το 55 π.Χ.¹

Το *De Oratore* έχει διαλογική μορφή² και εκτείνεται σε τρία βιβλία, με τη μορφή τριών εκτεταμένων επιστολών που έχουν αποδέ-

1. Το έργο ολοκλήρωσε τον Νοέμβριο του 55 π.Χ., όπως φαίνεται από επιστολή του προς τον Αττικό: *Ad Atticum* 4, 13, 2: *De libris oratoriis factum est a me diligenter. diu multumque in manibus fuerunt*. Βλ. και A.S. Wilkins, *De Oratore. Libri tres*, Oxford 1895, σσ. 2-3. E. Courbaud, *Cicéron, De l'orateur. Texte établi et traduit*, 3 vols., Paris 1922 [Livre premier⁵ 1962], σ. VII. E.W. Sutton–H. Rackham, *Cicero, De Oratore*. Books I, II, Loeb Library 1942, σ. ix. H.J. Rose, *Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας*, τόμ. 1^{ος} (Μετάφρ. Κ.Χ. Γρόλλιου), Αθήνα 1978, σ. 167. J.M. May–J. Wisse, *Cicero: On the Ideal Orator (De Oratore)*, Oxford/New York 2001, σ. 9. D. Mankin, *Cicero De Oratore, Book III*, Cambridge 2011, σ. 1.

2. Η μορφή του διαλόγου που χρησιμοποιεί ο Κικέρων στο *De Oratore* έχει μακρά παράδοση στον αρχαίο κόσμο. Βασικά ακολουθεί το πρότυπο του Πλάτωνα και του Ξενοφώντα, οι οποίοι χρησιμοποίησαν τη διαλογική μορφή για να αναπαραστήσουν τους *Σωκρατικούς λόγους*, δηλαδή τις φιλοσοφικές συζητήσεις όπου κύριος ομιλητής ήταν ο Σωκράτης. Την πρακτική αυτή συνέχισαν οι μαθητές του Πλάτωνα, όπως ο Ηρακλείδης από τον Πόντο, ο Αριστοτέλης και ο μαθητής του Δικαίαρχος από τη Μεσσήνη και πολλοί άλλοι. Ωστόσο, στη μορφή του διαλόγου που βρίσκουμε στο *De Oratore* σημαντική φαίνεται να είναι η επίδραση του Αριστοτέλη, ιδιαίτερα όσον αφορά στα προσωπικά προοίμια σε κάθε βιβλίο. Ο ίδιος ο Κικέρων γράφει σε επιστολή του (*Ad Fam.* 1, 9, 23): *scripsi igitur Aristotelio more, quemadmodum quidem volui, tres libros in disputatione ac dialogo de oratore*. Βέβαια τα έργα του Αριστοτέλη που μας σώζονται είναι πραγματείες, αλλά γνωρίζουμε ότι έγραψε και διαλόγους, οι οποίοι όμως έχουν χαθεί και, συνεπώς, δεν είναι εύκολο να διαπιστωθεί ως ποιο σημείο τον ακολουθεί ο Κικέρων. Για τη μορφή του διαλόγου βλ. A.S. Wilkins, *ό.π.*, σσ. 3-4. E. Courbaud, *ό.π.*, σσ. VIII-X. W.M. Sattler, «Some Platonic influences in the rhetorical works of Cicero», *QJS* 35.2 (1949), σ. 167. E.W. Sutton–H. Rackham, *ό.π.*, σσ. xi-xii. E.J. Kenney–W.V. Clausen, *Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας* (Μετάφρ. Θ. Πίκουλα–Α. Σιδέρη–Τόλια), Αθήνα 1998, σσ. 355-6. J.M. May–J. Wisse, *ό.π.*, σσ. 3-4 και 13-18. M. Mankin, *ό.π.*, σσ. 19-23.

κτη τον αδελφό του Κόιντο, καθένα από τα οποία αρχίζει με ένα προσωπικό προοίμιο. Όπως εξηγεί στο προοίμιο του πρώτου βιβλίου (*De Or.* I 5),³ ο Κόιντος τού ζητούσε με επιμονή να βελτιώσει το νεανικό έργο του *De Inventione* και να προσφέρει ένα έργο ανάλογο με την ωριμότητά και εμπειρία. Η δραματική χρονολογία του διαλόγου τοποθετείται στο 91 π.Χ.⁴ Ο διάλογος διαδραματίζεται στο πλαίσιο της γιορτής των *Ludi Romani* (9-10 Σεπτεμβρίου), όταν γνωστοί Ρωμαίοι πολιτικοί και ρήτορες,⁵ μετά από μία πολιτική συνάντηση,⁶ διαθέτουν τον ελεύθερο χρόνο τους συζητώντας για τη ρητορεία, τη ρητορική και τον ρήτορα. Κύριος ομιλητής είναι ο L. Licinius Crassus, κορυφαίος πολιτικός και ρήτορας της γενιάς πριν από τον Κικέρωνα, ο οποίος υπήρξε και ο μέντοράς του στη ρητορική. Τα υπόλοιπα πρόσωπα του διαλόγου είναι ο επίσης κορυφαίος ρήτορας M. Antonius και οι Q. Mucius Scaevola, ο οιωνοσκόπος, P. Sulpicius Rufus, C. Aurelius Cotta, Q. Lutatius Catulus και ο C. Iulius Caesar Strabo Vopiscus. Η συζήτηση γίνεται στην έπαυλη του Κράσσου στο Τούσκουλο, στη σκιά ενός πλατάνου, ένα σκηνικό που

3. *De Or.* I 5: Vis enim, ut mihi saepe dixisti, quoniam, quae pueris aut adolescentulis nobis ex commentariolis nostris inchoata ac rudia exciderunt, vix hac aetate digna et hoc usu, quem ex causis, quas diximus, tot tantisque consecuti sumus, aliquid eisdem de rebus politius a nobis perfectiusque proferri.

4. Βλ. A.S. Wilkins, *ό.π.*, σσ. 5-8. J.M. May-J. Wisse, *ό.π.*, σ. 3, 9. D. Mankin, *ό.π.*, σ. 3.

5. Για τα πρόσωπα του διαλόγου βλ. A.S. Wilkins, *ό.π.*, σσ. 8-26. E. Courbaud, *ό.π.*, σσ. XX-XXXIV. E.W. Sutton-H. Rackham, *ό.π.*, σσ. xiii-xv. J.M. May-J. Wisse, *ό.π.*, σσ. 13-16. D. Mankin, *ό.π.*, σσ. 30-35.

6. Ο Κικέρων και στα τρία προοίμια μιλά για μια σοβαρή πολιτική κρίση των ημερών, κατά τις οποίες διαδραματίζεται ο διάλογος, η οποία στοίχισε τη ζωή των περισσότερων από τα πρόσωπα που συμμετέχουν στον διάλογο και οδήγησε στον γνωστό ως Κοινωνικό πόλεμο αλλά και στη ρήξη ανάμεσα στον Σύλλα και τον Μάριο. Και είναι πολύ πιθανόν οι αναφορές του Κικέρωνα στην κρίση του 91 π.Χ. να στοχεύουν σε έναν παραλληλισμό με την πολιτική κατάσταση του 55 π.Χ., έτος κατά το οποίο γράφει τον διάλογο. Βλ. J.M. May-J. Wisse, *ό.π.*, σ. 9. J. Wisse, «*De Oratore: Rhetoric, Philosophy, and the Making of the Ideal Orator*», στο J.M. May (ed.), *Brill's Companion to Cicero. Oratory and Rhetoric*, Leiden 2002, σ. 379. D. Mankin, *ό.π.*, σσ. 3-4 και 23-28.

μάς παραπέμπει στον *Φαῖδρο* του Πλάτωνα.⁷

Για την εκπόνησή της ο Κικέρων, όπως φαίνεται από τις αναφορές του ίδιου, βασίστηκε σε γραπτές πηγές και σε όσα ο ίδιος διδάχθηκε, επιτυγχάνοντας έναν αριστοτεχνικό συγκερασμό της Αριστοτελικής με την Ισοκρατική παράδοση στη ρητορική.⁸ Παράλληλα

7. Βλ. W. Burkert, «Cicero als Platoniker und Skeptiker», *Gymnasium* 72 (1965), σ. 178. M. von Albrecht, *Ιστορία της Ρωμαϊκής Λογοτεχνίας*, τομ. 1^{ος} (επιμ. Δ.Ζ. Νικήτας) Ηράκλειο ²1999, σ. 609. W. Stull, «*Deus ille noster*: Platonic Precedent and the Construction of the Interlocutors in Cicero's *De Oratore*», *TAPhA* 141 (2011), σσ. 242-263.

8. Ότι έχει συνδυάσει τη ρητορική θεωρία του Αριστοτέλη και του Ισοκράτη το αναφέρει ο ίδιος ο Κικέρων: *Ad Fam.* 1, 9, 23: *abhorrent enim a communibus praeceptis atque omnium antiquorum, et Aristoteliam et Isocratiam rationem oratoriam complectuntur*. Βλ. σχετική συζήτηση για τις πηγές από W.M. Sattler, *ό.π.*, σσ. 164 και 169. G.A. Kennedy, *Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής. (Αρχαίας Ελληνικής και Ρωμαϊκής)* (Μετάφρ. Ν. Νικολούδης), Αθήνα 2000, σσ. 226, 229-230. Πρβλ. και Γ. Κεντρωτή, *Κικέρων. Ο τέλειος ρήτορας (De Oratore)*, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια, Αθήνα 2008, σ. 16. G.M.A. Grube, «Educational, Rhetorical, and Literary Theory in Cicero», *Phoenix* 16 (1962), σ. 240 και 246. Ιδιαίτερα για την επίδραση του Ισοκράτη στον Κικέρωνα βλ. H.M. Hubbell, *The Influence of Isocrates on Cicero, Dionysius and Aristides*, New Haven, Yale, London, Oxford 1913, σσ. 16-39. R.H. Wagner, «The rhetorical theory of Isocrates», *QJS* 8 (1922), σσ. 325-6, 334. Ας σημειωθεί ότι το *De Oratore* είναι η πρώτη ανάλυση ρητορικής από την εποχή του Θεοφράστου, όπου είναι εμφανής άμεση γνώση της *Ρητορικής* του Αριστοτέλη. Και είναι πολύ πιθανό ο Κικέρων να είχε άμεση πρόσβαση στη *Ρητορική*, αν λάβουμε υπόψη μας ότι το 83 π.Χ. ο Σύλλας μετέφερε στη Ρώμη πολλά βιβλία και ότι ο Κικέρων σε επιστολή του στον Αττικό, που γράφτηκε περίπου την εποχή που συνέθετε το *De Oratore* (*Ad Att.* 4, 10, 1-2), λέει ότι μελετούσε στη βιβλιοθήκη του Faustus, γιού του Σύλλα, και ανάμεσα στα βιβλία που διάβαζε αναφέρει και τον Αριστοτέλη. Βλ. J. Wisse, *Ethos and Pathos from Aristotle to Cicero*, Amsterdam 1989, σσ. 158-161, ο οποίος προχωρεί σε μία εκτενέστατη συζήτηση πάνω στο θέμα των πηγών του Κικέρωνα και ιδιαίτερα κατά πόσο είχε άμεση πρόσβαση στη *Ρητορική* του Αριστοτέλη, συγκρίνοντας παρόμοια χωρία και λαμβάνοντας υπόψη τα χωρία του *De Oratore* όπου ο Κικέρων αναφέρει ονομαστικά τον Αριστοτέλη (βλ. Wisse, ιδιαίτερα σσ. 105-9, 127, 133, 145, 152, 162, 318). Βλ. ακόμη E.J. Kenney-W.V. Clausen, *ό.π.*, σ. 324. G.A. Kennedy, *ό.π.*, σσ. 229-230. W.W. Fortenbaugh, «Cicero as a Reporter of Aristotelian and Theophrastean Rhetorical Doctrine», *Rhetorica* 23 (2005), σ. 63.

όμως φαίνεται ότι έλαβε υπόψη του και άλλα εγχειρίδια ρητορικής⁹ αλλά και την παλαιά Ρωμαϊκή παράδοση.¹⁰ Και ταυτόχρονα, επειδή

9. Είναι πολύ πιθανό να συμβουλευτήκε και εγχειρίδια ρητορικής, όπως λ.χ. ένα εγχειρίδιο ρητορικής του Ακαδημαϊκού Χαρμάδα που αναφέρεται στο *De Oratore* I 93-94. Ο J. Wisse [ό.π. (1989)], στο πλαίσιο της συζήτησης για τη σχέση του *De Oratore* με τη *Ρητορική* του Αριστοτέλη, εκφράζει με αρκετά επιχειρήματα την άποψη ότι ο Κικέρων μπορεί να είχε χρησιμοποιήσει μία ενδιαμέση πηγή που απέδιδε με μεγάλη ακρίβεια το περιεχόμενο της *Ρητορικής* ή παράφρασή της ή επιτομή της (βλ. Wisse, σσ. 112, 127, 133, 143-5, 163). Και επειδή διαφαίνεται ότι αντλεί από διάφορες πηγές, είναι πολύ πιθανό να έχει χρησιμοποιήσει εγχειρίδια ρητορικής και δοξογραφικά κείμενα σύγχρονά του ή και παλαιότερα. Σίγουρα χρησιμοποιεί τον Θεόφραστο, τον οποίον αναφέρει και ο οποίος έγραψε πολλά για τη ρητορική ακολουθώντας τον Αριστοτέλη. Και είναι πολύ πιθανόν ο Κικέρων να είχε διαβάσει το έργο του *Περὶ λέξεως*. Και αν λάβουμε υπόψη μας τον Κοϊντιλιανό (*Inst.* 3, 1, 15: Theophrastus quoque, Aristotelis discipulus, de rhetorice diligenter scripsit, atque hinc vel studiosius philosophi quam rhetores praecipueque Stoicorum ac Peripateticorum principes.), εκτός από τον Θεόφραστο, σχετικά εγχειρίδια φαίνεται ότι είχαν γράψει Περιπατητικοί και Στωικοί (βλ. και Wisse, ιδιαίτερα σσ. 168, 179-180, 187-8).

10. Από το γεγονός ότι ο Κικέρων διαφοροποιείται σε αρκετά σημεία από την Ελληνική ρητορική θεωρία διαφαίνεται ότι ενδεχομένως αντλεί και από Λατινικές πηγές. Ωστόσο, δεν είναι εύκολο να διαπιστώσουμε τις οφειλές του σε Λατινικές πραγματείες, εκτός από τις περιπτώσεις όπου ο ίδιος αναφέρει κάτι ή το υπαινίσσεται. Όπως λ.χ. αναφέρει (*De Or.* II 223-6), το τρίτομο έργο για το αστικό δίκαιο του M. Iunius Brutus. Επίσης, αναφέρει ένα μικρό εγχειρίδιο ρητορικής που είχε γράψει ένα από τα πρόσωπα του διαλόγου, ο M. Αντώνιος (*De Or.* I 94: Tumque ego, hac eadem opinione adductus, scripsi etiam illud quodam in libello, qui me imprudente et invito excidit, et pervenit in manus hominum,... Βλ. και Quint. *Inst.* 3, 1, 19: post M. Antonius inchoavit: nam hoc solum opus eius atque id ipsum imperfectum manet). Είναι πολύ πιθανό να είχε υπόψη του και ένα σύγγραμμα ποικίλης ύλης που ο Κάτων έγραψε για τον γιο του. Φέρεται με τον τίτλο *Ad Marcum filium*, αλλά ελάχιστες πληροφορίες έχουμε, σίγουρα όμως περιείχε και κανόνες ρητορικής, αν κρίνουμε από σχετικές επιγραμματικές φράσεις που παραδίδονται. Αλλά και ο Κοϊντιλιανός τον αναφέρει ως τον πρώτο Ρωμαίο ρητοροδιδάσκαλο (*Inst.* 3, 1, 19: Romanorum primus, quantum ego quidem sciam, condidit aliqua in hanc materiam M. Cato). Βλ. και H.J. Rose, ό.π., σσ. 96-7, 343. M. von Albrecht, ό.π. (1999), σ. 442. G.A. Kennedy, ό.π., σ. 178. E.J. Kenney-W.V. Clausen, ό.π., σ. 328. Περισσότερα στοιχεία για πιθανές Λατινικές πηγές διαφαίνονται στην ενότητα που πραγματεύεται το αστείο (βλ. σημείωση 55).

η εμπειρία, που είχε αποκτήσει σαν κορυφαίος ρήτορας, νομικός και πολιτικός, τον είχε διδάξει ότι οι κανόνες της Ρητορικής, όπως τους δίδασκαν οι ρητοροδιδάσκαλοι και τα εγχειρίδια, ήταν ανεπαρκείς,¹¹ θα καταθέσει το καταστάλαγμα της πείρας και της γνώσης του νομικού, ρήτορα και πολιτικού Κικέρωνα.¹²

Το *De Oratore* διαφέρει από όλες τις άλλες ρητορικές πραγματείες σε τρία σημεία: (1) ότι αποτελεί περισσότερο λογοτεχνικό κείμενο παρά τεχνικό, (2) ότι αποτελεί πραγματικό διάλογο και όχι πραγματεία και (3) ότι εστιάζει όχι στη ρητορική τέχνη, αλλά σ' αυτόν που την ασκεί, πράγμα που καθιστά σαφές με την επιλογή του τίτλου *De Oratore* (*Περὶ τοῦ ῥήτορος*).¹³ Ωστόσο, όχι μόνον δεν υστερεί σε ρητορική τεχνική γνώση, αλλά η προσπάθεια προσεγγίζει την τελειότητα.

Ήδη στο Προοίμιο του πρώτου βιβλίου¹⁴ ο Κικέρων δίκην προγραμματικής δήλωσης – και επανέρχεται συχνά στη συνέχεια – θα τονίσει ότι γενική απαίτηση είναι ο ρήτορας να είναι σε θέση, οποιοδήποτε θέμα και αν τεθεί, να μπορεί να μιλήσει με γνώση, με επάρκεια και ποικιλία, με τη σωστή δομή, κομψά και από μνήμης και με αξιοπρεπή παρουσία.¹⁵ Γι' αυτό, εκτός από τη φυσική προδιάθεση, την άρτια ρητορική παιδεία και τη δέουσα εξάσκηση, προβάλλει απαιτητικό το ζήτημα της γενικής παιδείας και εξοικείωσης με τις αρ-

11. Βλ. J.M. May–J. Wisse, *ό.π.*, σ. 10. J. Wisse, *ό.π.* (2002), σσ. 383–4. L.A. Gonçalves Teixeira, *Rhetoric for philosophers: An examination of the place of rhetoric in philosophy*, PhD, London 2014, σ. 82.

12. Βλ. J.M. May–J. Wisse, *ό.π.*, σ. 17. Γ. Κεντρωτή, *ό.π.*, σ. 16.

13. Δεν ομνεί *De arte rhetorica*, αλλά *De Oratore*. Και ο τίτλος της ρητορικής πραγματείας που έγραψε το 46 π.Χ., όπου πραγματεύεται παρόμοια θέματα, είναι *Orator*, πράγμα που δείχνει την επιθυμία του Κικέρωνα να υπερβεί την τέχνη και να εστιάσει στη μορφή αυτού που την ασκεί. Βλ. J. Wisse, *ό.π.* (2002), σ. 377. D. Mankin, *ό.π.*, σ. 1.

14. *De Or.* I 16–23.

15. *De Or.* I 64: *is orator erit, mea sententia, hoc tam gravi dignus nomine, qui, quaecumque res inciderit, quae sit dictione explicanda, prudenter, et composite, et ornate, et memoriter dicat, cum quadam etiam actionis dignitate.*

χές κάθε επιστήμης.¹⁶ Απαιτείται καλή γνώση της λογοτεχνίας, της ιστορίας, από όπου θα αντλήσει παραδείγματα, της φιλοσοφίας, ακόμη και των φυσικών επιστημών, του δικαίου και των πολιτικών θεσμών, αλλά και η εμπειρία που αποκτάται καθημερινά μέσα στα δικαστήρια και το forum. Πρέπει να ανταγωνιστεί τους διαλεκτικούς στην οξύτητα των επιχειρημάτων, τους ηθικούς φιλοσόφους στις ηθικές κρίσεις, τους ποιητές στο λεξιλόγιο και τους νομομαθείς με τη μνήμη του.¹⁷ Ωστόσο, στην πραγμάτευση θα ακολουθήσει τα βήματα της καθιερωμένης ρητορικής θεωρίας.

Τρεις είναι οι προϋποθέσεις της ρητορικής δεινότητας:¹⁸ (1) το φυσικό χάρισμα (*φύσις*-*natura*, *ingenium*),¹⁹ (2) η θεωρία (*τέχνη* ή *ἐπιστήμη*-*doctrina*, *ars*) και (3) η άσκηση (*exercitatio*).

16. *De Or.* I 17: Est enim et scientia comprehendenda rerum plurimarum, sine qua verborum volubilitas inanis atque irridenda est. Και 18: Tenenda praeterea est omnis antiquitas, exemplorumque vis; neque legum aut iuris civilis scientia neglegenda est. Και 20: Ac, mea quidem sententia, nemo poterit esse omni laude cumulatus orator, nisi erit omnium rerum magnarum atque artium scientiam consecutus. Etenim ex rerum cognitione efflorescat et redundet oportet oratio; quae, nisi subest res ab oratore percepta et cognita, inanem quandam habet elocutionem, et paene puerilem. Βλ. και R.G.M. Nisbet, «The Speeches», στο T.A. Dorey (ed.), *Cicero*, London 1964, σσ. 55-6. A.E. Douglas, «Cicero the Philosopher», στο T.A. Dorey (ed.), *Cicero*, London 1964, σ. 153. E. Schütrumpf, «Platonic Elements in the Structure of Cicero *De Oratore* Book 1», *Rhetorica* 6 (1988), σ. 239. J. Hall, «Persuasive Design in Cicero's *De Oratore*», *Phoenix* 48 (1994), σ. 211. H.J. Rose, *ό.π.*, σ. 168. E.J. Kenney-W.V. Clausen, *ό.π.*, σ. 323. M. von Albrecht, *ό.π.* (1999), σσ. 599-600. J.M. May-J. Wisse, *ό.π.*, σ. 11. M. von Albrecht, *Cicero's Style. A Synopsis*, Leiden-Boston 2003, σσ. 223-4 και 227-8. Γ. Κεντρωτή, *ό.π.*, σ. 18. D. Mankin, *ό.π.*, σσ. 4-7. Πρβλ. και P. Mackendrick, «Cicero's Ideal Orator. Truth and Propaganda», *CJ* 43 (1948), σ. 345. Prentice A. Meador, Jr., «Rhetoric and Humanism in Cicero», *Philosophy & Rhetoric* 3 (1970), σ. 10. L.A. Gonçalves Teixeira, *ό.π.*, σσ. 82-3, 102-3, 106.

17. *De Or.* I 128: In oratore autem acumen dialecticorum, sententiae philosophorum, verba prope poetarum, memoria iurisconsultorum,...

18. Μία πρώτη αναφορά στις τρεις προϋποθέσεις κάνει ο Κικέρων στις παραγράφους I 113-5 (*igenium*, *doctrina*) και I 147 (*exercitatio*), στις οποίες όμως επανέρχεται συχνά και τις πραγματεύεται διεξοδικά.

19. *De Or.* I 113.

Η τριάδα φύση, θεωρία, άσκηση, δηλαδή φυσική ικανότητα, γνώση και πρακτική εξάσκηση, καθορίζονται ως βασικά χαρακτηριστικά του ρήτορα τόσο από τον Πλάτωνα στον *Φαῖδρο* (*Φαῖδρ.* 269d 4-6),²⁰ όσο και από τον Ισοκράτη²¹ στους λόγους του *Κατὰ σοφιστῶν* 14-5, 17²² και *Περὶ Ἀντιδόσεως* 188-191.²³

Ο Κικέρων εξηγεί ότι στα φυσικά χαρίσματα υπάρχουν διανοητικές και φυσικές πλευρές: στις πρώτες ανήκουν η ευφυΐα, η ευελιξία του πνεύματος, η φυσική ευγλωττία και η δυνατή μνήμη, στις δεύτερες η καλή φωνή, οι δυνατοί πνεύμονες, το ελκυστικό πρόσωπο και παρουσιαστικό.²⁴

Από τα βασικά θέματα στη ρητορική θεωρία είναι οι δραστηριό-

20. Πλ. *Φαῖδρ.* 269d 4-6: *εἰ μὲν σοι ὑπάρχει φύσει ρητορικῶ εἶναι, ἔσει ρήτωρ ἐλλόγιμος, προσλαβὼν ἐπιστήμην τε καὶ μελέτην· ὅτου δ' ἂν ἐλλείπῃς τούτων, ταύτη ἀτελὴς ἔσει.*

21. Βλ. L. Pernot, *Η Ρητορική στην Αρχαιότητα* (Μετάφρ. Ξ. Τσελέντη), Αθήνα 2005, σ. 330. E. Fantham, *The Roman World of Cicero's De Oratore*, (ch. 4 «The Future Orator: Talent, Training and the Choice of Model»), Oxford 2004, σ. 82. Ιδιαίτερα για τον Ισοκράτη βλ. H.M. Hubbell, *ό.π.*, σ. 4. R.H. Wagner, *ό.π.*, σ. 327.

22. Ισοκρ. *Κατὰ σοφιστῶν* 14-5: *αἱ μὲν γὰρ δυνάμεις καὶ τῶν λόγων καὶ τῶν ἄλλων ἔργων ἀπάντων ἐν τοῖς εὐφύεσιν ἐγγίγνονται καὶ τοῖς περὶ τὰς ἐμπειρίας γε-γυμνασμένοις· ἡ δὲ παιδείσις τοὺς μὲν τοιούτους τεχνικωτέρους καὶ πρὸς τὸ ζητεῖν εὐπορωτέρους ἐποίησεν,...* 17: *ταῦτα δὲ πολλῆς ἐπιμελείας δεῖσθαι καὶ ψυχῆς ἀνδρικῆς καὶ δοξαστικῆς ἔργον εἶναι, καὶ δεῖν τὸν μὲν μαθητὴν, πρὸς τῷ τὴν φύσιν ἔχειν οἶαν χρή, τὰ μὲν εἶδη τὰ τῶν λόγων μαθεῖν, περὶ δὲ τὰς χρήσεις αὐτῶν γυμνασθῆναι.*

23. Ισοκρ. *Περὶ Ἀντιδόσεως* 188: *Εἶναι δὲ τούτων προσήκον ἑκατέροις, τοῖς τε διδάσκουσιν καὶ τοῖς μανθάνουσιν, ἴδιον μὲν τοῖς μὲν εἰσενέγκασθαι τὴν φύσιν, οἶαν δεῖ, τοῖς δὲ δύνασθαι παιδεῦσαι τοὺς τοιούτους, κοινὸν δ' ἄμφοτέρων τὸ περὶ τὴν ἐμπειρίαν γυμνάσιον...* 189: *...εἰ δὲ δή τις ἀφέμενος τῶν ἄλλων ἔροιστό με, τί τούτων μεγίστην ἔχει δύναμιν πρὸς τὴν τῶν λόγων παιδείαν, ἀποκρινάμην ἂν ὅτι τὸ τῆς φύσεως ἀνυπέρβλητόν ἐστι καὶ πολὺ πάντων διαφέρει.* 190: *...τίς οὐκ οἶδεν ὅτι τυχὼν ὁ τοιοῦτος παιδείας, μὴ τῆς ἀπηκριβωμένης, ἀλλὰ τῆς ἐπιπολαίου καὶ πᾶσι κοινῆς, τοιοῦτος ἂν εἴη ρήτωρ, οἷος οὐκ οἶδ' εἴ τις τῶν Ἑλλήνων γέγονεν;* 191: *καὶ μὲν δὴ κάκείνους ἴσμεν τοὺς καταδεστέραν μὲν τούτων τὴν φύσιν ἔχοντας, ταῖς δ' ἐμπειρίαις καὶ ταῖς ἐπιμελείαις προέχοντας, ὅτι γίνονται κρείττους οὐ μόνον αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν εὖ μὲν πεφυκότων, λίαν δ' αὐτῶν κατημεληκότων.*

24. I 113-4. Βλ. καὶ E. Fantham, *ό.π.* (2004), σ. 82.

τητες του ρήτορα²⁵ (*ρήτορικῆς μέρη ἢ ῥήτορος ἔργα* – *rhetoricae partes* ή *oratoris opera*): Η πρώτη δραστηριότητα είναι η επινόηση (*εὑρεσις*, Λατ. *inventio*), δηλαδή η επινόηση του υλικού του λόγου και των επιχειρημάτων. Η δεύτερη είναι η διάταξη (*τάξις*, Λατ. *dispositio*), δηλαδή η διευθέτηση, ταξινόμηση και οργάνωση του υλικού. Η τρίτη είναι το ύφος (*λέξις*, Λατ. *dictio* ή *elocutio*), δηλαδή να εκφράσει το υλικό του με λέξεις. Η τέταρτη είναι η απομνημόνευση του λόγου (*μνήμη*, Λατ. *memoria*) και η πέμπτη είναι η εκφώνηση (*ὑπόκρισις*, Λατ. *actio*). Την ίδια διαίρεση και ορολογία θα υιοθετήσει αργότερα και ο Κοϊντιλιανός.²⁶

Διαφοροποίηση του Κικέρωνα από τις άλλες πραγματείες της ρητορικής είναι ότι παρουσιάζει τις δραστηριότητες του ρήτορα όχι ως ένα θεωρητικό πλαίσιο, αλλά ως πραγματικά διαδοχικά στάδια, τα οποία ο ρήτορας οφείλει να διέλθει, όταν συνθέτει και εκφωνεί λόγους. Δηλαδή θα πρέπει πρώτα να συγκεντρώσει το υλικό του και να το οργανώσει, μετά να το κατανείμει κατάλληλα στα επιμέρους τμήματα του λόγου του και έπειτα να το εκφράσει με λέξεις. Έτσι έχει τη δυνατότητα να συνθέσει έναν λόγο με συνοχή. Τέλος, θα απομνημονεύσει τον λόγο του και θα τον εκφωνήσει.²⁷ Ωστόσο, ο Κικέρων δίνει προτεραιότητα στην πλήρη κατανόηση της υπόθεσης, πράγμα που θα εξασφαλίσει στον ρήτορα την επιτυχή πορεία μέσα από τα πέντε στάδια. Εκφράζει μάλιστα την άποψη αυτή με τη φράση *rerum enim copia verborum copiam gignit* (*De Or.* III 125), που ανακαλεί τη γνω-

25. *De Or.* I 142. Βλ. και L. Pernot, *ό.π.*, σ. 329. H.J. Rose, *ό.π.*, σ. 168.

26. Quint. *Inst.* 3, 3, 1: *Omnis autem orandi ratio, ut plurimi maximique auctores tradiderunt, quinque partibus constat: inventione, dispositione, elocutione, memoria, pronuntiatione sive actione, utroque enim modo dicitur.*

27. *De Or.* I 142: *Cumque esset omnis oratoris vis ac facultas in quinque partes distributa; ut deberet reperire primum, quid diceret; deinde inventa non solum ordine, sed etiam momento quodam atque iudicio dispensare atque componere; tum ea denique vestire atque ornare oratione; post memoria saepire; ad extremum agere cum dignitate.* Βλ J. Wisse, *ό.π.* (1989), σ. 317 και J. Wisse, *ό.π.* (2002), σσ. 381, 385-7.

στή φράση του Κάτωνα *rem tene, verba sequentur* (fr. 15 J).²⁸ Η άποψη όμως αυτή δεν είναι μόνον Ρωμαϊκή, αλλά ταυτόχρονα αποτελεί και Αριστοτελική προσέγγιση.²⁹

Πραγματευόμενος την πρώτη δραστηριότητα, την *εὔρεσιν* (επινόηση του υλικού) θα προβάλλει τη δική του θεωρία των τριών καθηκόντων του ρήτορα (*officia oratoris ad persuadendum*)³⁰ που οφείλει να υλοποιήσει ο ρήτορας στην προσπάθειά του να πείσει, θεωρία η οποία συνοψίζεται επιγραμματικά στα ρήματα *docere, conciliare, movere* (= να διδάξει το κοινό, να κερδίσει την εύνοιά του και να το συγκινήσει). Δηλαδή ο ρήτορας οφείλει να διδάξει στο ακροατήριο την αλήθεια αποδεικνύοντας την ορθότητα των ισχυρισμών του, να κερδίσει την εύνοια των ακροατών του (*captatio benevolentiae*) και να ξυπνήσει στην ψυχή τους συναισθήματα χρήσιμα για την υπόθεσή του. Ωστόσο, από τα τρία μόνο το πρώτο πρέπει να φαίνεται προς τα έξω, δηλαδή ότι το μόνο που τον ενδιαφέρει είναι να διδάξει στο κοινό του την αλήθεια, ενώ οι άλλοι δύο στόχοι πρέπει να κινούνται ανεπαίσθητα σε όλη την έκταση του λόγου.³¹

28. (= «Κάτεχε το θέμα (την υπόθεση), τα λόγια θα ακολουθήσουν»). Πρόκειται για το Fr. 15 του Κάτωνα (H. Jordan (ed.), *M. Catonis praeter librum De re rustica quae exstant*, Leipzig 1966, σ. 80). Η φράση θεωρείται ότι προέρχεται από ένα εγχειρίδιο ποικίλης ύλης που είχε γράψει ο Κάτων ο πρεσβύτερος για τον γιο του (*Ad Marcum filium*). Τη διασώζει ο C. Iulius Victor στη δική του *Ars Rhetorica* (*Rhetores Latini Minores*, ed. Halm, σ. 374), ο οποίος στο πλαίσιο της πραγμάτευσης της *inventio*, δίνοντας και αυτός προτεραιότητα στη βαθιά και καλή κατανόηση της υπόθεσης, παραθέτει δύο σχετικές φράσεις του Κικέρωνα (*De Or.* I 20 και 63) και προσθέτει τη γνωστή φράση του Κάτωνα. Βλ. και E.J. Kenney–W.V. Clausen, *ό.π.*, σ. 212. G.A. Kennedy, *ό.π.*, σ. 178. L. Pernot, *ό.π.*, σ. 158. D. Mankin, *ό.π.*, σ. 212, σχόλιο στην παράγραφο 125.

29. Βλ. M. von Albrecht, *ό.π.* (2003), σ. 226-7.

30. *De Or.* II 115: *Ita omnis ratio dicendi tribus ad persuadendum rebus est nixa: ut probemus vera esse, quae defendimus; ut conciliemus eos nobis, qui audiunt; ut animos eorum, ad quemcumque causa postulabit motum, vocemus*. Βλ. και L. Pernot, *ό.π.*, σσ. 184 και 330. G.A. Kennedy, *ό.π.*, σσ. 227-8.

31. *De Or.* II 310: *Et quoniam, quod saepe iam dixi, tribus rebus homines ad nostram sententiam perducimus aut docendo aut conciliando aut permovendo, una*

Ο Κικέρων αποφεύγει να χρησιμοποιήσει τους αντίστοιχους Αριστοτελικούς τεχνικούς όρους και διαφοροποιείται σε αρκετά σημεία από τον Αριστοτέλη,³² ωστόσο η θεωρία ανάγεται στη *Ρητορική* του Αριστοτέλη, δηλαδή τη διαίρεση της *εὐρέσεως* σε τρία *μέσα πειθοῦς*, τον *λόγον*, δηλαδή τα επιχειρήματα, το *ἥθος* και το *πάθος*.³³

Το πρώτο *μέσον πειθοῦς* (*λόγος* κατά τον Αριστοτέλη – *docere* κατά τον Κικέρωνα) βασίζεται στην παρουσίαση αποδεικτικών στοιχείων και στη λογική επιχειρηματολογία. Πρόκειται για τις γνωστές ως *ἀτέχνους πίστεις* (*argumenta inartificialia*) και *ἐντέχνους πίστεις* (*argumenta artificialia*), όπως τις παρουσιάζει ο Αριστοτέλης στη *Ρητορική* του (1, 2, 1355b 2).³⁴ Στις πρώτες ανήκουν τα έγγραφα, οι μαρτυρικές καταθέσεις, οι νόμοι, οι βασανιστικοί έλεγχοι, στα οποία ο Κικέρων προσθέτει ακόμη τα διατάγματα της συγκλήτου, τα θεσπίσματα των αρχόντων, γνωμοδοτήσεις των νομομαθών, αποφάσεις δικαστηρίων για παρόμοιες υποθέσεις (το γνωστό σήμερα ως δεδικασμένο) και ό,τι άλλο συναφές.³⁵ Στις δεύτερες εντάσσονται όσα επιχειρήματα οφείλονται στην επιχειρηματολογική δεινότητα του ρήτορα.

Για την άντληση επιχειρημάτων αυτής της δεύτερης κατηγορίας

ex tribus his rebus res prae nobis est ferenda, ut nihil aliud nisi docere velle videamur, reliquae duae, sicut sanguis in corporibus, sic illae in perpetuis orationibus fusae esse debebunt.

32. Αριστ. *Ρητ.* 1, 2, 1356 a 1-4: τῶν δὲ διὰ τοῦ λόγου ποριζόμενων πίστεων τρία εἶδη ἔστιν· αἱ μὲν γὰρ εἰσιν ἐν τῷ ἡθελῆ τοῦ λέγοντος, αἱ δὲ ἐν τῷ τὸν ἀκροατὴν διαθεῖναι πῶς, αἱ δὲ ἐν αὐτῷ τῷ λόγῳ διὰ τοῦ δεικνύναι ἢ φαίνεσθαι δεικνύναι.

33. Βλ. F. Solmsen, «Aristotle and Cicero on the Orator's Playing upon the Feelings», *CPh* 33 (1938), σσ. 390 και 396-7. G.M.A. Grube, *ό.π.*, σ. 246. J. Wisse, *ό.π.* (2002), σσ. 385-6. D. Mankin, *ό.π.*, σσ. 8 και 40. G. Remer, «Rhetoric, Emotional Manipulation, and Political Morality: The Modern Relevance of Cicero vis-à-vis Aristotle», *Rhetorica* 31 (2013), σ. 410.

34. Αριστ. *Ρητ.* 1, 2, 1355 b 35-39: Τῶν δὲ πίστεων αἱ μὲν ἀτέχνοί εἰσιν αἱ δ' ἐντέχνοι. Ἀτεχνὰ δὲ λέγω ὅσα μὴ δι' ἡμῶν πεπόρισται ἀλλὰ προῦπῆρχεν, οἷον μάρτυρες, βάσανοι, συγγραφὰι καὶ ὅσα τοιαῦτα, ἐντεχνὰ δὲ ὅσα διὰ τῆς μεθόδου καὶ δι' ἡμῶν κατασκευασθῆναι δυνατόν, ὥστε δεῖ τούτων τοῖς μὲν χρῆσασθαι, τὰ δὲ εὐρεῖν. Βλ. και F. Solmsen, *ό.π.* (1938), σ. 398. L. Pernot, *ό.π.*, σ. 334.

35. *De Or.* II 116-119.

(*έντεχνοι πίστεις*) ο ρήτορας πρέπει να ανατρέξει σε καταλόγους στερεότυπων επιχειρημάτων, στους γνωστούς *κοινούς τόπους*,³⁶ που παρείχαν για κάθε κατηγορία λόγου και κάθε περίπτωση τα εγχειρίδια της Ρητορικής, σπουδαιότερο από τα οποία ήταν τα *Τοπικά* του Αριστοτέλη, στα οποία ο Κικέρων αναφέρεται³⁷ και αργότερα ο ίδιος παρουσίασε σε συνοπτική μορφή στη δική του ρητορική πραγματεία *Topica*.

Η όλη διαδικασία ξεκινά από τη διαπίστωση ότι στην πλειονότητά τους οι υποθέσεις είναι δυνατόν να υπαχθούν κάτω από γενικούς και αφηρημένους όρους και να αναχθούν σε βασικές και θεμελιώδεις αρχές.³⁸ Ουσιαστικά βασίζεται στην υιοθέτηση εκ μέρους του Κικέρωνα της Αριστοτελικής διάκρισης της ρητορικής ύλης σε *υπόθεσεις* και *θέσεις*, για την οποία ο Κικέρων είχε φανεί επιφυλακτικός στο νεανικό του έργο *De Inventione*, αλλά πραγματεύεται και διευρύνει περισσότερο στο *De Oratore*. Δηλαδή κάθε συγκεκριμένη υπόθεση μπορεί να αναχθεί σε ένα γενικό ζήτημα (*θέσιν*).³⁹

Ο Κικέρων στη συγκεκριμένη ενότητα⁴⁰ εξηγεί πώς επιτυγχάνεται η αναγωγή κάθε ειδικής περίπτωσης σε ένα γενικό πλαίσιο. Μέσα από ένα πλήθος λεπτών συσχετισμών και με σειρά χαρακτηριστικών

36. *De Or.* II 120-1, 127, 130-2. Βλ. και L. Pernot, *ό.π.*, σ. 335. J. Wisse, *ό.π.* (2002), σ. 388. Πρβλ. και A.E. Douglas, *ό.π.*, σ. 154.

37. *De Or.* II 152: Sed Aristoteles, is, quem ego maxime admiror, proposuit quosdam locos, ex quibus omnis argumenti via non modo ad philosophorum disputationem, sed etiam ad hanc, qua in causis utimur, inveniretur. Βλ. και F. Solmsen, «The Aristotelian Tradition in Ancient Rhetoric», *AJPh* 62 (1941), σσ. 172-3. G.A. Kennedy, *ό.π.*, σ. 230. J. Wisse, *ό.π.* (1989), σ. 318.

38. *De Or.* II 134, 135, 146.

39. Βλ. J. Wisse, *ό.π.* (2002), σ. 394. Γ. Κεντρωτή, *ό.π.*, σ. 16. Βλ. ακόμη L. Pernot, *ό.π.*, σσ. 185-6, όπου παραθέτει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα από μια πασίγνωστη υπόθεση που χειρίστηκε ο Κικέρων και εξηγεί πώς θα μπορούσε να γίνει η αναγωγή της σε θέση: Ο Μίλων σκότωσε τον Κλώδιο, ο οποίος τού είχε στήσει ενέδρα, δικαίως ή αδικώς; Αυτή είναι η υπόθεση η οποία μπορεί να αναχθεί στη θέση: ως ποιο σημείο η αυτοάμυνα είναι νόμιμο δικαίωμα τού καθενός;

40. *De Or.* II 163-173.

παραδειγμάτων παρουσιάζει την πολύπλοκη αυτή διαδικασία. Επισημαίνει όμως ότι, για να το πετύχει ο ρήτορας, πρέπει να εξοικειωθεί με τα ήθη της κοινωνίας, με την ιστορία και τις παραδόσεις της, με τους θεσμούς της Πολιτείας και την ψυχολογία, τις συνήθειες, τις συμπάθειες και τις αντιπάθειες των ανθρώπων. Και πρέπει να έχει απόθεμα βασικών κοινών τόπων, εύτακτα τακτοποιημένων στον νου του, που να προσφέρονται αυτόματα κατά την επεξεργασία ενός συγκεκριμένου θέματος, ακριβώς όπως τα γράμματα της αλφαβήτου μάς προσφέρονται στη γραφή, πράγμα που απαιτεί μελέτη, ζήλο και άσκηση. Εναπόκειται στην ευστροφία και ευρηματικότητα του ρήτορα η προσαρμογή των θεωρητικών αυτών προτάσεων (*κοινῶν τόπων*) στην εκάστοτε υπόθεση.

Ωστόσο, η διεύρυνση, η *amplificatio* όπως ο ίδιος την ονομάζει, που απαιτεί ο Κικέρων είναι μια Κικερώνεια θεώρηση που φαίνεται να οφείλεται στη φιλοσοφική του παιδεία και κυρίως στην επίδραση της Ακαδημίας⁴¹ και ενδέχεται να αντλεί τους αφηρημένους τόπους που παρουσιάζει στις παραγράφους II 163-173 από τον Ακαδημαϊκό δάσκαλό του, τον Φίλωνα τον Λαρισαίο.⁴²

41. Ότι ο Φίλων είχε εισαγάγει τη ρητορική στην Ακαδημία φαίνεται από αναφορές του ίδιου του Κικέρωνα: *De Or.* III 110: Nunc enim apud Philonem, quem in Academia maxime vigere audio, etiam harum iam causarum cognitio exercitatioque celebratur και *Tusc. Disp.* II 9: nostra autem memoria Philo, quem nos frequenter audivimus, instituit alio tempore rhetorum praecepta tradere, alio philosophorum. Βλ. και W.M. Sattler, *ό.π.*, σσ. 164-5. S.E. Smethurst, «Cicero and Isocrates», *TAPhA* 84 (1953), σ. 280. G.M.A. Grube, *ό.π.*, σ. 239. E.J. Kenney–W.V. Clausen, *ό.π.*, σ. 322. E. Schütrumpf, *ό.π.* (1988), σσ. 237-258, ο οποίος βλέπει γενικά Πλατωνική επίδραση στο 1^ο βιβλίο του *De Oratore* σε θέματα ρητορικής θεωρίας. Βλ. ακόμη J. Wisse, *ό.π.* (1989), σσ. 164, 168, 170 και J. Wisse, «The intellectual Background of Cicero's Rhetorical Works», *ό.π.* (2002), σ. 363. M. von Albrecht, *ό.π.* (2003), σσ. 229-230. D. Mankin, *ό.π.*, σ. 200, σχόλιο στην παρ. 110. Και εφόσον ο Κικέρων παρακολούθησε τα μαθήματα του Φίλωνα, όταν αυτός ήλθε στη Ρώμη το 88 π.Χ., είναι πολύ πιθανό να τον επηρέασε αρκετά και στον τομέα της ρητορικής. Βλ. και T. Reinhardt, «Rhetoric in Fourth Academy», *CQ* 50 (2000), σ. 531.

42. Βλ. J. Wisse, *ό.π.* (1989), σ. 169 και J. Wisse, *ό.π.* (2002), σ. 396. Πρβλ. και T. Reinhardt, *ό.π.*, σ. 546.

Όσον αφορά στα άλλα δύο μέσα πειθούς, το *ῥῆθος* και το *πάθος* για τον Αριστοτέλη, *conciliare* και *movere* αντίστοιχα για τον Κικέρωνα, δεν έχουν τη μορφή των αποδεικτικών επιχειρημάτων. Το πρώτο (*ῥῆθος-conciliare*) αφορά στον χαρακτήρα του ομιλητή ή και του πελάτη του, ενώ το δεύτερο (*πάθος-movere*) στην επίκληση των συναισθημάτων του ακροατηρίου. Ωστόσο, υπάρχει διαφορά στην οπτική γωνία του καθενός (του Αριστοτέλη δηλαδή και του Κικέρωνα). Η ανάλυση του Κικέρωνα για το *ῥῆθος*, αν και προέρχεται από τον Αριστοτέλη, φαίνεται να ακολουθεί περισσότερο επιρροές από τα Ρωμαϊκά δεδομένα και πολλές απόψεις που εκφράζει συνάδουν με τις δικές του πρακτικές.⁴³

Το *ῥῆθος* στον Αριστοτέλη περιορίζεται στην προβολή των γνωρισμάτων του χαρακτήρα του ομιλητή, τα οποία θα αναδείξουν την αξιοπιστία του,⁴⁴ θα διασφαλίσουν την εμπιστοσύνη του ακροατηρίου στο πρόσωπό του και, συνεπώς, θα πείσει ότι λέει την αλήθεια.⁴⁵ Παρόμοια διδασκαλία βρίσκουμε και στον Ισοκράτη.⁴⁶

Στον Κικέρωνα όμως το *conciliare* έχει ευρύτερη έννοια, καθώς αφορά στην παρουσίαση όλων των θετικών γνωρισμάτων του χαρακτήρα, στις πράξεις, στα ήθη, στον βίο και την πολιτεία τόσο του ρήτορα όσο και του πελάτη του, αποδυναμώνοντας ταυτόχρονα τυχόν αρνητικά στοιχεία, έτσι ώστε να διασφαλίσει την εύνοια και τη συμπάθεια του ακροατηρίου. Επιδιώκει δηλαδή να προκαλέσει τη συναισθηματική ανταπόκριση του κοινού, την εκδήλωση ευγενικών συναισθημάτων υπέρ του.⁴⁷ Την έκκληση στα συναισθήματα αυτά πρέπει

43. Βλ. G.A. Kennedy, *ό.π.*, σ. 230. J. Wisse, *ό.π.* (1989), σσ. 245-6 και 248-9.

44. Αριστ. *Ρητ.* 1, 2, 1356a 4-6: *διὰ μὲν οὖν τοῦ ῥήθους, ὅταν οὕτω λεχθῇ ὁ λόγος ὥστε ἀξιόπιστον ποιῆσαι τὸν λέγοντα.*

45. Βλ. J. Wisse, *ό.π.* (1989), σσ. 32-33 και 241.

46. Βλ. M. von Albrecht, *ό.π.* (2003), σ. 225.

47. Βλ. W.W. Fortenbaugh, «*Benevolentiam conciliare and animos permovere: Some remarks on Cicero's De Oratore 2, 178-216*», *Rhetorica* 6 (1988), σ. 259. J. Wisse, *ό.π.* (1989), σσ. 234, 240, 249, 317. Πρβλ. και G. Remer, *ό.π.* (2013), σ. 411. O F. Solmsen [*ό.π.* (1941), σ. 179] παρατηρεί ότι ουσιαστικά είναι έκκληση στα ευγενή συναισθήματα (*leniores affectus*), ένα χαμηλότερο επίπεδο από αυτό του

να στηρίζουν η γλυκύτητα της φωνής (*lenitas vocis*), η σεμνότητα στην όψη (*vultus pudoris significatio*) και η κομψότητα της έκφρασης (*verborum comitas*).⁴⁸ Αναφερόμενος στον πελάτη του πρέπει να επιμείνει ότι είναι άνθρωπος καλός που όμως έπεσε θύμα κακής συγκυρίας και να επικαλεστεί οτιδήποτε μπορεί να αποδυναμώσει τις κατηγορίες εναντίον του. Και από το άλλο μέρος, ξεκινώντας από τις ίδιες σκέψεις να πετύχει το αντίθετο αποτέλεσμα και να δημιουργήσει κλίμα απόρριψης για τον αντίδικο.⁴⁹

Το *πάθος* στον Αριστοτέλη αφορά στην επίκληση σε όλα τα συναισθήματα του ακροατηρίου, ήπια και βίαια. Στον Κικέρωνα το *more* έχει στενότερη έννοια, καθώς περιορίζεται μόνο στη διέγερση σφοδρών συναισθημάτων.⁵⁰ Τονίζει συχνά τη σπουδαιότητα της συναισθηματικής χειραγώγησης του ακροατηρίου, γιατί, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει,⁵¹ οι άνθρωποι πιο συχνά αποφασίζουν κινούμενοι από μίσος, αγάπη, πλεονεξία, οργή, πόνο, χαρά, ελπίδα, φόβο, από κάποια πλάνη ή κάποια ψυχική παρόρμηση, παρά αποβλέποντας στην αλήθεια ή εφαρμόζοντας τους κανόνες δικαίου ή τους νόμους. Ο ρήτορας πρέπει να εμπνεύσει ισχυρά μεν, αλλά κατάλληλα συναι-

πάθους. Αλλά και ο J. Wisse [ό.π. (1989), σ. 244] σημειώνει ότι στον Κικέρωνα τα ευγενικά συναισθήματα συνδέονται με την ανάδειξη του χαρακτήρα και τονίζει (σ. 245) τον ρόλο που παίζει για τους Ρωμαίους η *dignitas* του ομιλητή. Επίσης, ο W. Leonard Grant [«Cicero on the Moral Character of the Orator», *CJ* 38 (1943), σσ. 472-8] επισημαίνει (σ. 473) τη σημασία που έχει ο ηθικός χαρακτήρας και ιδιαίτερα η ανάδειξη της *virtus* του ρήτορα, που θα προκύψει από τη μελέτη της φιλοσοφίας. Λεπτομερή ανάλυση για τη σημασία του *conciliare* και τη διαφορά του από το *ἥθος* του Αριστοτέλη επιχειρεί η E. Fantham, «Ciceronian *conciliare* and Aristotelian *Ethos*», *Phoenix* 27 (1973), σσ. 262-275.

48. *De Or.* II 182.

49. *De Or.* II 182-4. Βλ. και J. Wisse, ό.π. (2002), σ. 386.

50. Βλ. J. Wisse, ό.π. (1989), σσ. 34, 236-7, 240-1, 249. G. Remer, ό.π. (2013), σ. 412. L.A. Gonçalves Teixeira, ό.π., σ. 85.

51. *De Or.* II 178: *plura enim multo homines iudicant odio aut amore aut cupiditate aut iracundia aut dolore aut laetitia aut spe aut timore aut errore aut aliqua permotione mentis, quam veritate aut praescripto aut iuris norma aliqua aut iudicii formula aut legibus*. Βλ. και F. Solmsen, ό.π. (1938), σ. 400.

σθήματα, χωρίς υπερβολή ή βιασύνη, ασκώντας έλεγχο στο κλίμα που δημιουργείται με την παρεμβολή, όταν χρειαστεί, διάσπαρτων συμφιλιωτικών χωρίων.⁵² Θα πρέπει να φαίνεται ότι τα συναισθήματα αυτά τα αισθάνεται και ο ίδιος, ακόμη και αν είναι ανάγκη να υποκριθεί σαν ηθοποιός.⁵³ Ουσιώδες για όλα αυτά είναι να γνωρίζει ο ρήτορας την ψυχολογία του πλήθους και να έχει μελετήσει τις θεωρίες σχετικά με τον ανθρώπινο χαρακτήρα, τα ήθη και γενικά την ανθρώπινη συμπεριφορά.⁵⁴

Τέλος απαραίτητο στοιχείο της επιχειρηματολογίας κρίνεται το καλόγουστο αστείο.⁵⁵ Ήδη στο προοίμιό του ο Κικέρων τονίζει ότι το αστείο, όπως και η λογοτεχνική παιδεία, είναι εξίσου ουσιώδη με το συναίσθημα στην τέχνη του ρήτορα.⁵⁶ Είναι βέβαια φυσικό χάρι-

52. *De Or.* II 185-216.

53. *De Or.* II 189. Βλ. και J. Wisse, *ό.π.* (1989), σσ. 257-8, 299.

54. Βλ. J. Wisse, *ό.π.* (2002), σ. 393.

55. *De Or.* II 217-290. Για την πραγμάτευση του αστείου ο Κικέρων φαίνεται ότι χρησιμοποιεί μία Λατινική πηγή, όπως φαίνεται από τη χρήση του Λατινικού όρου *cavillatio*, για να ορίσει το εκτεταμένο χιούμορ που διαχέεται συμμετρικά σε όλη την έκταση του λόγου (*De Or.* II 218). Στη μεγαλύτερη έκταση όμως η πηγή του είναι Ελληνική, πιθανότατα Περιπατητική (αν όχι ο Αριστοτέλης, ίσως το χαμένο 2^ο βιβλίο της *Ποιητικής*, πιθανώς να είναι ο Θεόφραστος *Περί Γελοίου* ή ο Δημήτριος ο Φαληρέας *Περί Χάρτιος*). Για τα παραδείγματα αστείων και ανεκδότων που παραθέτει, οι πηγές του είναι πολλές: θεατρικά κείμενα, οι *Σάτιρες* του Λουκιλίου και τα έργα των παλαιών ιστοριογράφων και χρονογράφων, όπως οι *Annales* του C. Fannius που ο ίδιος ο Κικέρων αναφέρει (*De Or.* II 270). Επίσης κάποια περιστατικά και ανέκδοτα που αφορούν στους M. Aemilius Scaurus και P. Rutilius ίσως προέρχονται από τα απομνημονεύματα (*De sua vita*) που θεωρείται πιθανό ότι έγραψαν (ιδιαίτερα οι αναφορές για τον πρώτο στις παραγράφους II 257, 265, 280, 283 και για τον δεύτερο I 227-8). Ακόμη φαίνεται ότι ο Κικέρων αντλεί από διάφορες γραπτές ή προφορικές συλλογές ανεκδότων που κυκλοφορούσαν κατά την εποχή του. Βλ. και E. Fantham, ch. 8 «Wit and Humor as the Orator's Combat Weapons», *ό.π.* (2004), σσ. 189, 196-8 και J. Wisse, *ό.π.* (1989), σ. 309, ο οποίος επισημαίνει ότι η χρήση του αστείου ενισχύει τα μέσα πειθούς και την ανάδειξη του χαρακτήρα του ομιλητή.

56. *De Or.* I 17: *accadat eodem oportet lepos quidam facetiaeque, et eruditio libero digna, celeritasque et brevis et respondendi, et lacesseendi, subtili venustate, atque urbanitate coniuncta.*

σμα, αλλά αποτελεί σημαντικό όπλο στα χέρια του ρήτορα, καθώς λειτουργεί πολύ θετικά και αποτελεσματικά υπέρ της υπόθεσης, γιατί γοητεύει και δημιουργεί ευχάριστη ατμόσφαιρα, και κατά συνέπεια ευνοϊκό κλίμα για τον ομιλητή και τον αναδεικνύει ευφυή, κομψό, μορφωμένο και καλαίσθητο. Και επιπλέον προσφέροντας χαλάρωση και ανακούφιση από την ένταση και την τραχύτητα που προκαλείται πολλές φορές κατά την αγόρευση, μπορεί να λύσει προβλήματα που αδυνατεί να αντιμετωπίσει η επιχειρηματολογία. Ωστόσο, θα πρέπει να προσέξει να μην γίνει ένας απλός γελωτοποιός. Ο ρήτορας αστειεύεται με κάποια αφορμή (*cum causa*), ενώ ο γελωτοποιός χωρίς λόγο (*sine causa*). Και σ' αυτό είναι απαραίτητα: η εκτίμηση της περιστασης (*temporis ratio*), η μετριοπάθεια και η εγκράτεια στους αστεϊσμούς (*dicacitatis moderatio et temperantia*) και η αραιά χρήση (οικονομία) του αστείου (*raritas dictorum*).⁵⁷ Το χιούμορ ήταν ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του Κικέρωνα και μία τακτική που συχνά εφαρμόζει στους λόγους του.⁵⁸

Πραγματευόμενος τη δεύτερη δραστηριότητα του ρήτορα, τη διάταξη (*τάξις-dispositio*), θα προσφέρει σειρά κανόνων για την επιτυχή διευθέτηση του υλικού.

Στο προοίμιο ο ρήτορας πρέπει να παραθέτει προσεκτικά μελετημένες προτάσεις, εύστοχες ιδέες με επιγραμματική και ιδιαίτερα φροντισμένη διατύπωση και κυρίως ταιριαστές στην ιδιαιτερότητα της υπόθεσης.⁵⁹

Στη διήγηση (*narratio*) πρέπει να εκθέσει τα γεγονότα σύντομα, αποφεύγοντας όμως την ασάφεια και χωρίς να παραλείπει ουσιώδη στοιχεία. Η σαφής και εναργής έκθεση των γεγονότων απαιτεί αφήγηση με λόγια απλά και κατανοητά από όλους, διήγηση γεγονότων χωρίς παρεμβολές.⁶⁰

57. *De Or.* II 247.

58. Βλ. G.A. Kennedy, *ό.π.*, σ. 231. E. Fantham, *ό.π.*(2004), σσ. 199-208.

59. *De Or.* II 315: *Principia autem dicendi semper cum accurata et acuta et instructa sentiis, apta verbis, tum vero causarum propria esse debent.*

60. *De Or.* II 326 και 329.

Στην επιχειρηματολογία (*πίστις*-argumentatio) το ισχυρότερο επιχείρημα πρέπει να τίθεται στην αρχή ή στο τέλος.⁶¹ Τα θετικά στοιχεία πρέπει να τα προβάλλει ιδιαίτερα και να τα συζητά διεξοδικά και να μένει πολλή ώρα σ' αυτά. Αν είναι πολλά, παραλείπει τα ασθενή. Τα αρνητικά τα προσπερνά γρήγορα, έτσι ώστε να μην φαίνεται ότι τα παραβλέπει, αλλά και να δημιουργείται η αίσθηση ότι είναι επουσιώδη. Αν η υπόθεση κρίνεται με αποδεικτικά στοιχεία, να επικεντρώνεται στα ισχυρότερα επιχειρήματα. Αν όμως εξαρτάται από την εύνοια του δικαστηρίου ή του ακροατηρίου, τότε πρέπει να προσπαθήσει να διεγείρει στους ακροατές του ευνοϊκά για την υπόθεση συναισθήματα.⁶² Να μην απαντά σε επιχειρήματα του αντιπάλου που μπορεί να τον φέρουν σε αμηχανία, ενώ αν είναι ανάγκη να τα αντιμετωπίσει, να υποχωρεί δίνοντας την εντύπωση ότι πρόκειται για τακτική υποχώρησης, προκειμένου να αντιμετωπίσει αποτελεσματικότερα τον αντίπαλο.⁶³ Τα επιχειρήματα να κατατάσσονται όχι με τη σειρά που έχουν, αλλά ανάλογα με τη βαρύτητά τους. Μεταξύ των αποδεικτικών στοιχείων να παρεμβάλλει παρεκβάσεις με τέτοιο τρόπο, ώστε να δίνει την εντύπωση ότι συνεχίζει την επιχειρηματολογία του.⁶⁴

Στον επίλογο πρέπει να αναπτύξει όλη τη ρητορική του δεινότητα, για να επηρεάσει όσο το δυνατόν περισσότερο το δικαστήριο ή το ακροατήριο υπέρ του.⁶⁵

Όσον αφορά στο ύφος (*λέξις*-elocutio), ο Κικέρων απαριθμεί τέσσερις αρετές:⁶⁶ την ορθή χρήση της Λατινικής (*Latinitas*), τη σαφή-

61. *De Or.* II 291-2.

62. *De Or.* II 292.

63. *De Or.* II 294.

64. *De Or.* II 177: *interpuncta argumentorum plerumque oculos, ne quis ea numerare possit, ut re distinguantur, verbis confusa esse videantur.*

65. *De Or.* II 332.

66. *De Or.* I 144: *Audieram etiam, quae de orationis ipsius ornamentis traderentur: in qua praecipitur primum, ut pure et latine loquamur; deinde ut plane et dilucide; tum ut ornate; post ad rerum dignitatem apte et quasi decore.* Βλ. και G.A. Kennedy, *ό.π.*, σ. 228. J. Wisse, *ό.π.* (2002), σ. 388.

νεια (*claritas*),⁶⁷ την καλλιέπεια (*ornatus*) και την προσαρμοστικότητα (*aptum*).⁶⁸ Είναι η αρχική τετράδα που είχε επινοήσει ο Θεόφραστος:⁶⁹ ορθότητα, σαφήνεια, καλλιέπεια και πρέπον.

Την ορθή χρήση της γλώσσας (*Latinitas*) και τη σαφήνεια (*claritas*) τις μαθαίνει κανείς από παιδί στο σχολείο και με τη μελέτη. Η καλλιέπεια (*ornatus*) επιτυγχάνεται (1) με την επιλογή του λεξιλογίου, (2) με τον αρμονικό συνδυασμό των λέξεων σε περιοδική δομή και με κάποιο είδος ρυθμού και (3) με τον καλλωπισμό του λόγου μέσω της χρήσης των γνωστών σχημάτων «λέξεως» και «διανοίας».⁷⁰

Οι λέξεις πρέπει να επιλέγονται με προσοχή, ώστε να καθιστούν σαφές το νόημα, να έχουν εκφραστική δύναμη και εύχο αποτέλεσμα. Τον λόγο λαμπρύνουν (1) λέξεις σπάνιες, όπως είναι οι αρχαϊσμοί, (2) καινούριες λέξεις (νεολογισμοί), δηλαδή λέξεις που πλάθει ο ίδιος ο ρήτορας και (3) λέξεις με μεταφορική χρήση. Και η σωστή αναλογία είναι να χρησιμοποιεί σπάνια αρχαϊσμούς, ενίοτε νεολογισμούς, αλλά πολύ συχνά μεταφορές, γιατί οι μεταφορές, αν και ξεκίνησαν από την ανεπάρκεια του διαθέσιμου λεξιλογίου, γρήγορα έγιναν ένας εξαιρετικά δημοφιλής τρόπος έκφρασης και όλοι βρίσκουν μεγαλύτερη ευχαρίστηση στη μεταφορική παρά στην κυριολεκτική χρήση των λέξεων.⁷¹

67. *De Or.* III 38-52.

68. *De Or.* I 144 και 210-2.

69. Βλ. F. Solmsen, *ό.π.* (1941), σσ. 181-2. J. Wisse, *ό.π.* (1989), σ. 180 και J. Wisse, *ό.π.* (2002), σ. 388. D. Mankin, *ό.π.*, σσ. 10, 40 και 128, σχόλιο στην παράγραφο 37.

70. *De Or.* III 199-208. Ο D. Mankin [*ό.π.*, σ. 291, σχόλιο στην παράγραφο 201] τονίζει ότι την εφεύρεση των σχημάτων λόγου αποδίδουν στον Θρασύμαχο και τον Γοργία. Πολλούς τύπους συζητά ο Αριστοτέλης, η πρώτη όμως συστηματική πραγμάτευση πιθανώς έγινε από τον Θεόφραστο.

71. *De Or.* III 149-170, 201. Για την επιλογή του λεξιλογίου (χρήση αρχαϊσμών, νεολογισμών και μεταφορών) και την περιοδική δομή του λόγου βλ. D. Mankin, *ό.π.*, σσ. 41-43. Για τη χρήση της μεταφοράς βλ. και E.J. Kenney-W.V. Clausen, *ό.π.*, σ. 339. Για τη χρήση αρχαϊσμών, νεολογισμών και μεταφορών από τον ίδιο τον Κικέρωνα στους λόγους του βλ. σχετική συζήτηση από D. Innes, «Cicerone on Tropes», *Rhetorica* 6 (1988), σσ. 307-325.

Στον συνδυασμό των λέξεων πρέπει να δίνεται ιδιαίτερη προσοχή στη σειρά με την οποία τοποθετούνται οι λέξεις, και ιδιαίτερα να συνδυάζεται το τέλος κάθε λέξης με την αρχή της επομένης, με αποτέλεσμα να μην προκαλείται ούτε τραχεία συνδρομή συμφώνων ούτε όμως χασμωδία.⁷² Συνιστά μετ' επιμονής την περιοδική δομή του λόγου, παράλληλα όμως τονίζει και την ανάγκη να υπάρχουν παύσεις μέσα στην ίδια περίοδο, για να έχει τη δυνατότητα ο ρήτορας να πάρει ανάσα.⁷³ Μεγάλη σημασία δίνει στην αρμονική δομή της όλης φράσης σε συνδυασμό με κάποιο είδος ρυθμού, όσο αυτό είναι συμβατό με την αυστηρότητα του πεζού λόγου,⁷⁴ καθώς ο ρυθμός συνιστά προτέρημα του υψηλού ύφους.⁷⁵ Όλα τα μετρικά σχήματα μπορούν να χρησιμοποιηθούν στον πεζό λόγο καθιστώντας κομψή και αρμονική τη δομή του, ενώ ιδιαίτερη σημασία δίνει στο κλείσιμο (clausula) των περιόδων, συνιστώντας στον ρήτορα να φροντίζει τον σχηματισμό δύο ή τριών ποδών στο τέλος⁷⁶ και προτείνοντας ως καταλληλότερους ρυθμούς τον τροχάιο, τον δάκτυλο, τον κρητικό και κυρίως τον παίωνα, για τον οποίο σημειώνει ότι τον συνιστά ο Αριστοτέλης.⁷⁷

72. *De Or.* III 171-2. Βλ. και E.J. Kenney-W.V. Clausen, *ό.π.*, σσ. 330-1. D. Mankin, *ό.π.*, σ. 260, σχόλια στην παρ. 171.

73. *De Or.* III 181.

74. *De Or.* III 182-6 και 190-4. Βλ. και D. Mankin, *ό.π.*, σσ. 43-48, 273-280 και 282-5, σχόλια στις παραγράφους 182-6 και 190-4. G.M.A. Grube, *ό.π.*, σ. 250.

75. *De Or.* III 175, 184-5. Βλ. G.M.A. Grube, *ό.π.*, σ. 252.

76. *De Or.* III 193: duo enim aut tres fere sunt extremi servandi et notandi pedes, si modo non breviora et praecisa erunt superiora; quos aut choreos aut heroos aut alternos esse oportebit aut [in] paeane illo proximo quem Aristoteles probat, aut ei pari cretico. Βλ. και F. Solmsen, *ό.π.* (1941), σ. 188. G.M.A. Grube, *ό.π.*, σ. 251.

77. Ο Αριστοτέλης στο 3, 8 της *Ρητορικής* μιλάει για τη χρήση του δακτύλου, του ιάμβου, του τροχαίου και του παίωνα στον πεζό λόγο, δίνοντας το προβάδισμα στον παίωνα. Αριστ. *Ρητ.* 3, 8, 1409a 2-4: *λείπεται δὲ παιάν, ᾧ ἐχρῶντο μὲν ἀπὸ Θρασυμάχου ἀρξάμενοι, οὐκ εἶχον δὲ λέγειν τίς ἦν. Ἔστι δὲ τρίτος ὁ παιάν, καὶ ἐχόμενος τῶν εἰρημένων...* 7-8: *οἱ μὲν οὖν ἄλλοι διὰ τὰ εἰρημένα ἀφετέοι, καὶ διότι μετρικοί· ὁ δὲ παιάν ληπτέος.*

Μολονότι το θέμα του ρυθμού στους ρητορικούς λόγους δεν απασχολούσε τους ρητοροδιδασκάλους, ωστόσο ο Κικέρων στο *De Oratore* αναφέρει τον Ισοκράτη ως εισηγητή του ρυθμού στον πεζό λόγο, αλλά και ότι ο Αριστοτέλης και ιδιαίτερα ο Θεόφραστος είχαν εκφράσει απόψεις πάνω στο συγκεκριμένο θέμα.⁷⁸ Ο Κικέρων μάλιστα έχει εφαρμόσει σε μεγάλη έκταση την πρακτική αυτή στους λόγους του, την οποία πρακτική προφανώς παρουσιάζει στο *De Oratore*.⁷⁹

Η προσαρμοστικότητα (*aptum*)⁸⁰ είναι η ικανότητα του ρήτορα να διαφοροποιεί και να προσαρμόζει τα επίπεδα του λόγου και του ύφους του ανάλογα με το αντικείμενο, το ακροατήριό του και τις εκάστοτε συνθήκες, πράγμα για το οποίο, πέραν από το ότι ο ρήτορας πρέπει να διαθέτει φυσικό τάλαντο, απαιτείται μεγάλη εξάσκηση και πείρα. Πιο συγκεκριμένα, παράγοντες που επηρεάζουν τη μορφή και το περιεχόμενο του λόγου είναι: το είδος και η σπουδαιότητα της υπόθεσης, η θέση των ενδιαφερομένων προσώπων, αλλά και η ηλικία, το αξίωμα και η κοινωνική τάξη του ομιλητή, το είδος και ο αριθμός των ανθρώπων που αποτελούν το ακροατήριο, η χρονική συγκυρία και η κατάσταση μέσα στην οποία εκφωνείται ο λόγος, όπως για παράδειγμα, αν ο ρήτορας αγοράζει σε ειρήνη ή πόλεμο ή κοινωνική αναστάτωση. Και οι εκάστοτε συνθήκες καθορίζουν και ποιο από τα τρία είδη ύφους θα επιλέξει, δηλαδή το *μεγαλοπρεπές* ή *πλούσιο*, το *λεπτό* ή *ισχνό*, που όμως δεν υστερεί σε δύναμη, και το *μέσον* που

78. *De Or.* III 173 (για Ισοκράτη), 193 (για Αριστοτέλη), 184-5 (για Θεόφραστο). Βλ. και E. Laughton, «Cicero and the Greek Orators», *AJPh* 82 (1961), σσ. 39-40. E.J. Kenney–W.V. Clausen, *ό.π.*, σσ. 330-1. J. Wisse, *ό.π.* (1989), σσ. 181-3 και J. Wisse, *ό.π.* (2002), σ. 389. W.W. Fortenbaugh, *ό.π.* (2005), σσ. 37-39, 48-52, ο οποίος επισημαίνει επιπλέον ότι από τις αναφορές του Κικέρωνα μπορούμε να ιχνηλατίσουμε τα χαμένα έργα του Θεοφράστου (βλ. ιδιαίτερα σ. 39).

79. Βλ. R.G.M. Nisbet, *ό.π.*, σ. 48. M. Mankin, *ό.π.*, σσ. 46-48. Το θέμα του ρυθμού (οι γνωστές *clausulae*) γενικά στα έργα του Κικέρωνα και ιδιαίτερα στους λόγους του έχει απασχολήσει την έρευνα. Σημαντικές είναι οι μελέτες των: T. Zielinski, *Das Clauselgesetz in Ciceros Reden*, Leipzig 1904. H. Bornecque, *Les clausules métriques latines*, Lille 1907. D. Berry, «The value of prose rhythm in questions of authenticity», *Leeds International Latin Seminar* 9 (1996), σσ. 47-74.

80. *De Or.* III 210-2.

συνδυάζει στοιχεία και από τα δύο άλλα. Η έννοια του *artum*, όπως την εννοεί ο Κικέρων, βασίζεται στη θεωρία για το *πρέπον* στη ρητορική, την οποία όμως φαίνεται να διεύρυνε, όπως αυτή αναπτύχθηκε στη Μέση Στοά.⁸¹ Ήταν μια ικανότητα που διέθετε προπαντός ο Κικέρων.

Η τέταρτη δραστηριότητα του ρήτορα είναι η μνήμη (*memoria*).⁸² Η καλή μνήμη βέβαια είναι φυσικό χάρισμα, ωστόσο ο ρήτορας πρέπει να προσφύγει σε μεθόδους απομνημόνευσης που διδάσκονται στα πλαίσια της ρητορικής τέχνης. Εξηγεί τα γεγονότα που οδήγησαν τον Σιμωνίδη να θέσει πρώτος αυτός τις αρχές και τους κανόνες της μνημοτεχνικής (*ars memoriae*), ο οποίος θεωρούσε ότι άριστος αρωγός της μνήμης είναι η τάξη (*ordo*), δηλαδή η κατάταξη των εκάστοτε δεδομένων. Και τονίζει ότι, επειδή στον νου μας εντυπώνονται και χαράσσονται παραστάσεις που μεταδίδονται με τις αισθήσεις και κυρίως την όραση, ο ρήτορας πρέπει να σκέπτεται και να φαντάζεται με εικόνες συγκεκριμένου υλικού σχήματος αυτά που θέλει να διατηρήσει στη μνήμη του. Εντυπώσεις που σχηματίζει κανείς μέσω της ακοής ή με τη σκέψη, ακόμη και για όσα δεν είναι ορατά, μπορεί να τις διατηρήσει δημιουργώντας ανάλογες παραστάσεις. Και τέλος, πρέπει να εναποθέσει το απομνημονευτέο υλικό μέσα στον νου σε τακτοποιημένη σειρά, έτοιμο ανά πάσα στιγμή να χρησιμοποιηθεί. Για όλα αυτά όμως απαραίτητη είναι πάντοτε η εξάσκηση.

Η τελευταία δραστηριότητα, η εκφώνηση (*ὑπόκρισις-actio*),⁸³ έχει καθοριστική σημασία. Ο Αριστοτέλης έχει ασχοληθεί γενικά με την

81. Βλ. E.J. Kenney–W.V. Clausen, *ό.π.*, σ. 334. M. von Albrecht, *ό.π.* (2003), σ. 230. D. Mankin, *ό.π.*, σσ. 302-3, σχόλια στην παράγραφο 210. Ωστόσο ο E. Schütrumpf [«Cicero *De Oratore* I and Greek Philosophical Tradition», *RhM* 133 (1990), σσ. 310-321] θεωρεί (σσ. 312-3) πως η άποψη του Κικέρωνα ότι ο ρήτορας πρέπει να προσαρμόζει τον λόγο του στην ψυχολογία του ακροατηρίου του έχει και Πλατωνική επίδραση, ιδιαίτερα από τον *Φαῖδρο* 271b 1-3: *Τρίτον δὲ δὴ διαταζόμενος τὰ λόγων τε καὶ ψυχῆς γένη καὶ τὰ τούτων παθήματα δίδεισι τὰς πάσας αἰτίας, προσαρμόττων ἕκαστον ἑκάστῳ, ...*

82. *De Or.* II 351-358.

83. *De Or.* III 213-227.

ὑπόκρισιν στο πρώτο κεφάλαιο της *Ρητορικῆς* του,⁸⁴ αλλά δεν φαίνεται ότι αποτελεί την πηγή του Κικέρωνα. Είναι πολύ πιθανόν όμως πηγή του να είναι ο Θεόφραστος.⁸⁵ Ωστόσο, πολλές απόψεις που διατυπώνει φαίνεται να προέρχονται από τη δική του εμπειρία, αν λάβουμε υπόψη μας ότι στη συζήτηση του θέματος παραπέμπει σε πρακτικές του θεάτρου, αναφερόμενος συχνά σε γνωστούς Ρωμαίους ηθοποιούς.⁸⁶

Η υπόκριση είναι κατά κάποιον τρόπο η ομιλία του σώματος, γι' αυτό πρέπει να εναρμονίζεται με τις σκέψεις. Πρέπει να ρυθμίζονται η κίνηση του σώματος, οι χειρονομίες, οι μορφασμοί του προσώπου, η χροιά και η διακύμανση της φωνής⁸⁷ και κυρίως η εκφραστικότητα του βλέμματος, γιατί τα μάτια είναι το μοναδικό σημείο του σώματός μας, όπου καθρεφτίζονται τα συναισθήματά μας και το βλέμμα έχει κάθε φορά τη χροιά που ανταποκρίνεται στο ύφος της ομιλίας μας. Σ' αυτό η τέχνη του ρήτορα πρέπει να συναγωνιστεί την τέχνη του ηθοποιού. Να φανεί αντάξιος του πλούτου της φωνής των ηθοποιών της Τραγωδίας και της κίνησης του σώματος των καλύτερων υποκριτών της Κωμωδίας.⁸⁸

84. Αριστ. *Ῥητ.* 3, 1, 1403b 1-1404a 19, όπου αναφέρει ότι με το θέμα είχε ασχοληθεί ο Θρασύμαχος.

85. Βλ. F. Solmsen *ό.π.* (1941), σσ. 188-9. Επίσης ο D. Mankin, *ό.π.*, σ. 305, σχόλιο στην παράγραφο 213, θεωρεί πολύ πιθανόν ότι εδώ η κύρια πηγή του Κικέρωνα είναι ο Θεόφραστος, ο οποίος ενδεχομένως είχε γράψει ένα έργο *Περὶ ὑποκρίσεως*.

86. Βλ. E. Fantham, «Orator and/or Actor», στο P. Easterling–E. Hall (eds.), *Greek and Roman Actors*, Cambridge 2002, σσ. 363-5, 367, όπου επισημαίνει ότι ο Κικέρων χρησιμοποιεί παραδείγματα από το θέατρο για τη φωνή και τις κινήσεις του ρήτορα, αναφερόμενος συχνά στον ηθοποιό Ρώσκιο και ακόμη ότι η ρητορεία πλησιάζει περισσότερο προς την Τραγωδία, ιδιαίτερα για να προκαλέσει σφοδρά αισθήματα στα πλαίσια του *πάθους*-movere.

87. *De Or.* I 18: quae motu corporis, quae gestu, quae vultu, quae vocis conformatione ac varietate moderanda est.

88. *De Or.* I 128: in oratore... vox tragoedorum, gestus paene summorum actorum est requirendus. και 18: quae sola per se ipsa quanta sit, histrionum levis ars et scena declarat. Βλ. και G.M.A. Grube, *ό.π.*, σ. 252. E.J. Kenney–W.V. Clausen, *ό.π.*, σ. 333. E. Fantham, *ό.π.* (2004), σσ. 84-85. L.A. Gonçalves Teixeira, *ό.π.*, σσ. 81, 91-2.

Όμως η θεωρία πρέπει να συνδυάζεται πάντα με πρακτική άσκηση (*exercitatio*) και γι' αυτόν τον λόγο ο Κικέρων υποδεικνύει πολλούς τρόπους εξάσκησης,⁸⁹ όπως: (1) ο ρήτορας πρέπει να αναπτύσσει προφορικά επιχειρηματολογία πάνω σε πραγματικές υποθέσεις, πολλές φορές αυτοσχεδιάζοντας εκ του προχείρου. (2) Επειδή όμως ο καλύτερος δάσκαλος και δημιουργός του λόγου είναι η γραφή, είναι απαραίτητο να συνθέτει δοκίμια, με σκοπό τόσο την εξάσκηση του ύφους όσο και την ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας. (3) Να διαβάσει ποιητές και πεζογράφους - ιδιαίτερα Έλληνες - ρήτορες, ιστορικούς και φιλοσόφους και να μεταφράζει ή να παραφράζει ό,τι διάβασε, να ασκεί κριτική εξηγώντας, επαινώντας, διορθώνοντας, επικρίνοντας ή και ανασκευάζοντας τα επιχειρήματά τους. (4) Απαραίτητο, τέλος, είναι να εξασκήσει τη μνήμη, τη φωνή και τις κινήσεις του σώματος και του προσώπου.

Ο Κικέρων προσθέτει μία ακόμη μορφή εξάσκησης, δηλαδή τη μέθοδο *in utramque partem disserere*. Βασικά είναι μέθοδος επιχειρηματολογίας της Ακαδημίας, την οποία όμως εφάρμοζαν και οι Περιπατητικοί.⁹⁰ Πρόκειται για την πρακτική της επιχειρηματολογίας υπέρ και κατά των δύο πλευρών ενός θέματος, μια τεχνική που ο Κικέρων είχε διδαχθεί κατά τη μαθητεία του στην Ακαδημία⁹¹ και συγ-

89. *De Or.* I 147-158. Βλ. και E. Fantham, *ό.π.* (2004), σσ. 86-89.

90. *De Or.* I 158 και 263, III 80: *sin aliquis exstiterit aliquando, qui Aristotelio more de omnibus rebus in utramque partem possit dicere et in omni causa duas contrarias orationes, praeceptis illius cognititis, explicare aut hoc Arcesilae modo et Carneadi contra omne, quod propositum sit, disserat, ... is sit verus, is perfectus, is solus orator.* *Tusc. Disp.* II 9: *Itaque mihi semper Peripateticorum Academiaeque consuetudo de omnibus rebus in contrarias partis disserendi non ob eam causam solum placuit, quod aliter non posset quid in quaque re veri simile esset inveniri, sed etiam quod esset ea maxima dicendi exercitatio.* Βλ. και J. Wisse, *ό.π.* (1989), σσ. 169-170 και J. Wisse, *ό.π.* (2002), σ. 381. E. Fantham, *ό.π.* (2004), σ. 89. D. Mankin, *ό.π.*, σσ. 170-1, σχόλιο στην παρ. 80, ο οποίος επισημαίνει ότι η μέθοδος είναι πολύ παλαιότερη και αποδίδεται στον Πρωταγόρα.

91. Βλ. L. Pernot, *ό.π.*, σ. 186. T. Reinhardt, *ό.π.*, σ. 546. M. von Albrecht, *ό.π.* (2003), σσ. 230-1. E. Fantham, *ό.π.* (2004), σ. 89.

κεκριμένα κοντά στον Φίλωνα τον Λαρισαίο, δηλαδή να μελετά τη στρατηγική της αντίπαλης πλευράς τόσο καλά όσο και τη δική του και να εξετάζει κάθε υπόθεση από τις δύο αντίθετες πλευρές. Μια πολύτιμη πρακτική ιδιαίτερα για έναν δικανικό ρήτορα.

Στην αρχική τριάδα (φύσις, θεωρία, άσκηση), για την οποία μιλήσαμε στην αρχή, ο Ισοκράτης είχε προσθέσει και τη μίμηση επιλεγμένων προτύπων. Θεωρεί μάλιστα ότι συνήθως το πρότυπο μίμησης είναι ο δάσκαλος (*Κατὰ Σοφ.* 17-8⁹² και *Περὶ Ἀντιδ.* 206⁹³). Αλλά για να μοιάσει ο μαθητευόμενος στο πρότυπο που επέλεξε, απαιτείται εξάσκηση. Την προτροπή αυτή του Ισοκράτη φαίνεται ότι υιοθέτησε και ο Κικέρων.⁹⁴ Ωστόσο, σημειώνει ότι οι χαρισματικοί άνθρωποι δεν χρειάζονται κανένα πρότυπο.⁹⁵

Πέραν όμως από αυτά, ο Κικέρων τονίζει ότι ο ρήτορας πρέπει να έχει μια ευρύτερη γνώση της διοίκησης, της δημόσιας ζωής και της πολιτικής θεωρίας και πρακτικής. Οφείλει να μελετήσει το Ρωμαϊκό αστικό δίκαιο, να κατανοήσει τα ψηφίσματα, τους Ρωμαϊκούς θεσμούς, τους κανονισμούς της συγκλήτου, τις συμφωνίες που δεσμεύουν τους συμμάχους και τους υποτελείς της Ρώμης, αλλά και τα δικαιώματά τους.⁹⁶ Η έμφαση που δίνει ο Κικέρων στη γνώση των κανονισμών, της νομοθεσίας, των πολιτικών διαδικασιών και των σχέσεων της Ρώμης με τους υποτελείς και τους συμμάχους της στο-

92. Ισοκρ. *Κατὰ Σοφ.* 17: τὸν δὲ διδάσκαλον τὰ μὲν οὕτως ἀκριβῶς οἷόν τ' εἶναι διελθεῖν ὥστε μηδὲν τῶν διδακτῶν παραλιπεῖν, περὶ δὲ τῶν λοιπῶν τοιοῦτον αὐτὸν παράδειγμα παρασχεῖν, 18: ὥστε τοὺς ἐκτυπωθέντας καὶ μιμήσασθαι δυναμένους εὐθὺς ἀνθηρότερον καὶ χαριέστερον τῶν ἄλλων φαίνεσθαι λέγοντας.

93. Ισοκρ. *Περὶ Ἀντιδ.* 206: Ὅσοι γὰρ ἡγεμόνος ἔτυχον ἀληθινοῦ καὶ νοῦν ἔχοντος, εὐρεθεῖεν ἂν ἐν τοῖς λόγοις οὕτως ὁμοίαν τὴν δύναμιν ἔχοντες ὥστε πᾶσιν εἶναι φανερόν ὅτι τῆς αὐτῆς παιδείας μετεσχέκασιν.

94. Βλ. E. Fantham, «Imitation and Evolution: The Discussion of Rhetorical Imitation in Cicero *De Oratore* 2, 87-97 and Some Related Problems of Ciceronian Theory», *CPh* 73 (1978), σσ. 1-3, 8, 10-13 και E. Fantham, *ό.π.* (2004), σσ. 98, 100-1.

95. *De Or.* II 98.

96. *De Or.* I 159: perdiscendum ius civile, cognoscendae leges, percipienda omnis antiquitas, senatoria consuetudo, disciplina rei publicae, iura sociorum, foedera, pactiones, causa imperii cognoscenda est. Βλ. και E. Fantham, *ό.π.* (2004), σ. 89.

χεύει στην εκπαίδευση και προετοιμασία μελλοντικών πολιτικών και αξιωματούχων.

Ο ιδεώδης ρήτορας του Κικέρωνα ασχολείται δραστήρια με τη διαχείριση της δημόσιας ζωής και των δημόσιων υποθέσεων. Αυτό είναι μια βασική Ρωμαϊκή αντίληψη, σύμφωνα με την οποία οι δραστηριότητες ενός ρήτορα είναι συνδεδεμένες με τους θεσμούς της Ρωμαϊκής Πολιτείας. Για τους Ρωμαίους κάθε ενασχόληση με μελέτη, επιστήμη και φιλοσοφία είναι προετοιμασία για την πολιτική τους σταδιοδρομία. Οι έννοιες του ρήτορα και του πολιτικού συμπληρώνουν η μία την άλλη.⁹⁷

Ταυτόχρονα όμως αυτό είναι και ένα στοιχείο της Προσωκρατικής και Προσοφιστικής σκέψης. Ο Κικέρων αναφέρει ως παράδειγμα τους αρχαίους νομοθέτες, τους Επτά Σοφούς και κυρίως τον Σόλωνα. Είναι η εποχή που φιλοσοφία και ρητορική συμπορεύονταν. Και ο Κικέρων αγωνίζεται και μέσα στο *De Oratore*, αλλά και στις άλλες ρητορικές πραγματείες του, για να ανανεώσει την ενότητα φιλοσοφίας και ρητορικής. Η παλαιά αυτή αντίληψη, κατά την οποία η ρητορική ικανότητα συνδυάζεται με την πολιτική δραστηριότητα, επαναπροσδιορίστηκε από τον Ισοκράτη⁹⁸ και αυτός είναι ένας από τους

97. *De Or.* III 63: *procul abest tamen ab eo viro, quem quaerimus et quem auctorem publici consili et regendae civitatis ducem et sententiae atque eloquentiae principem in senatu, in populo, in causis publicis esse volumus.* Βλ. και G.A. Kennedy, *ό.π.*, σ. 232. M. von Albrecht, *ό.π.* (2003), σσ. 220-1. J. Wisse, *ό.π.* (2002), σ. 379. L.A. Gonçalves Teixeira, *ό.π.*, σσ. 81, 95, 101. Ο G. Remer [«The Classical Orator as Political Representative. Cicero and the Modern Concept of Representation», *The Journal of Politics* 72 (2010), σσ. 1063-82] επιχειρηματολογεί ότι ο ιδεώδης ρήτορας-πολιτικός, όπως τον οραματίζεται ο Κικέρων, έχει την υπευθυνότητα και τα χαρακτηριστικά ενός σύγχρονου πολιτικού, που ως εκπρόσωπος του λαού στο κοινοβούλιο ενδιαφέρεται για το δημόσιο συμφέρον.

98. Βλ. H.M. Hubbell, *ό.π.*, σσ. xi, 1-3, 10-12, 31-33 και 39, ο οποίος τονίζει ότι με την ενότητα της ρητορικής και γενικής παιδείας ο Ισοκράτης συνεχίζει τη Σοφιστική παράδοση. Θεωρούσε ότι ο ρήτορας πρέπει να έχει την τέλεια εκπαίδευση, γιατί κύριος στόχος του ήταν να προσφέρει στους μαθητές του την καλύτερη εκπαίδευση για να τους προετοιμάσει να σταδιοδρομήσουν σε κάθε τομέα της δημόσιας ζωής. Έτσι ο Ισοκράτης καλλιέργησε στους μαθητές του το ιδεώδες ότι

λόγους που ο Κικέρων ακολουθεί πολλά από τα διδάγματα του στον τομέα της ρητορείας και της ρητορικής τέχνης.⁹⁹

Στο *De Oratore* ο Κικέρων σκιαγραφεί ένα ιδεώδες με την Πλατωνική σημασία του όρου,¹⁰⁰ τη μορφή ενός τέλειου ρήτορα, μια ηθική και πνευματική προσωπικότητα, μια ηγετική μορφή που σχεδόν εγγίζει το θείο (*De Or.* I 202).¹⁰¹ Το ίδιο ιδεώδες θα βρούμε και στη ρητορική πραγματεία *Orator* (*Or.* 7-10) δέκα χρόνια αργότερα. Το ερώτημα που τίθεται είναι αν μπορεί να υπάρξει ένας τέτοιος ρήτορας. Τα πρόσωπα του διαλόγου θα απαντήσουν ότι είναι μια μελλοντική ελπίδα και κυρίως μέσα σε μια ομαλή πολιτική ζωή και κάτω από μια ορθή διακυβέρνηση.

Μελλοντικός μεν το 91 π.Χ. που διαδραματίζεται ο διάλογος, όχι όμως ανύπαρκτος το 55 π.Χ. που γράφεται. Διαβάζοντας κανείς το *De Oratore* συνειδητοποιεί ότι ο Κικέρων υποδεικνύει (και σε μεγάλο βαθμό έτσι είναι) ότι ο ίδιος αποτελεί την ενσάρκωση αυτού του ιδεώδους,¹⁰² εφόσον ο ίδιος συνδύαζε στο πρόσωπό του τον ρήτορα, τον πολιτικό και τον φιλόσοφο.

καθένας μπορεί να συνδυάσει στο πρόσωπό του τον ρήτορα, τον πολιτικό και τον φιλόσοφο, μία ιδέα που ο Κικέρων συμμερίστηκε απόλυτα. Παρόμοιες απόψεις έχει εκφράσει και ο R.H. Wagner, *ό.π.*, σσ. 325 και 329-333. Βλ. και S.E. Smethurst, *ό.π.*, σσ. 275-6, 299-300 και 318. M. von Albrecht, *ό.π.* (2003), σ. 221.

99. Για την επίδραση του Ισοκράτη στον Κικέρωνα βλ. και H.M. Hubbell, *ό.π.*, σσ. 16-39. R.H. Wagner, *ό.π.*, σσ. 325-6 και 334. E. Laughton, *ό.π.*, σσ. 27, 37-8, 48-49.

100. Βλ. L. Pernot, *ό.π.*, σσ. 186-7. O G.O. Seiver, [«Cicero's *De Oratore* and Rabelais», *PMLA* 59 (1944), σσ. 655-671] επισημαίνει πολλά κοινά σημεία ανάμεσα στον τέλειο ρήτορα του Κικέρωνα και την έννοια του ανθρώπου της Αναγέννησης, όπως την έχει συλλάβει ο Rabelais.

101. *De Or.* I 202: sed eum virum, qui primum sit eius artis antistes, cuius cum ipsa natura magnam homini facultatem daret, tamen dedisse deus putabatur; ut et ipsum, quod erat hominis proprium, non partum per nos, sed divinitus ad nos delatum videretur.

102. Βλ. L. Pernot, *ό.π.*, σ. 187. G.A. Kennedy, *ό.π.*, σ. 226. D. Mankin, *ό.π.*, σ. 4.